

The Habit of “Self-Interest” in the Political-Administrative Structure of Contemporary Iran

Fatima Zandi^{*}, Seyed Yaqub Mousavi^{}**

Ali Rajablu^{*}, Saeed Moidfar^{****}**

Abstract

One of the less discussed aspects of corruption in the political-administrative structure of contemporary Iran is its habitual aspect. This issue, as one of the influential factors in the development process, has been going on in a stable way in the contemporary history of Iran; For this reason, the current research, focusing on the first Pahlavi government, which is the dividing line of the appearance of modernity in the structure of the government in contemporary Iran, and based on Norbert Elias's process theory and using the historical analytical method, investigates personal gain (one of the main components of political corruption).) in the political structure of contemporary Iran. Examining examples of this behavior in the governments of the Qajar and Pahlavi dynasties shows its prevalence (multiplicity) at all levels of power and its continuity in the investigated periods. These findings, along with paying attention to the point that this behavior has continued in the Pahlavi governments - which changed the relations and formation of the government through modernization - also prove that personal interest is a habit that goes hand in hand with the changes in the structure of the government towards modernization. did not and as a result its habitual requirements have continued to reproduce this behavior in the political-administrative structure of contemporary Iran.

* Ph. D. student, Sociology of Social Issues, AlZahra University, fat.zandi@gmail.com

** Associate Professor of Sociology, Department of Social Sciences, AlZahra University (Corresponding Author), y.mousavi91@alzahra.ac.ir

*** Associate Professor of Sociology, Department of Social Sciences, AlZahra University , rajabloo@alzahra.ac.ir

**** Professor of Sociology, Department of Social Sciences, University of Tehran, smoidfar@gmail.com

Date received: 2022/12/26, Date of acceptance: 2023/04/17

Keywords: Atawarah, Habitual Requirements, Modernization, Personal Interest, Political Structure.

It is important to deal with political corruption in various research fields, including in relation to the issue of development. One of the main components of political corruption is "personal gain" and deviation from the pattern or rule related to political power must be for the personal benefit of the holder of political power to be considered political corruption (Golmohammadi, 2012). One of the issues related to political corruption in the public and scientific environment of Iran is the politicized view that this issue (political corruption) and in fact the hidden personal gain in it by highlighting the role of individuals (politicians and government officials) and explains based on their individual characteristics. Acknowledging the fact that individual characteristics such as class origin and character, personality type, the person's position in the power pyramid, etc. are effective on the personal interest of individuals in the government structure, it is stated that the mere or excessive emphasis, on the role of individuals and their individual characteristics prevents the understanding of the complex process of the occurrence of this behavior in the political-administrative structure, because the importance of dealing with the structure (network of mutual dependencies) that through behavioral-emotional patterns (social habits) not only allows the occurrence It gives people this behavior, but it is less likely to lead them to this behavior. The current research aims to investigate the personal interest in the political-administrative structure of contemporary Iran (among politicians and government officials) by focusing on the first Pahlavi government, which is the dividing line of modernism in the government structure in contemporary Iran. In fact, the question in this research is: How is the existence of personal gain in the political-administrative structure whose formation has been changed by modernizing measures explained? For this purpose and in accordance with the theory of Norbert Elias that "later states arose from previous formations and configurations" (Elias, 2012: 244), first the examples of this behavior in the states of the Qajar dynasty (without considering the constitution as a stream of modernization in The structure of the late Qajar states made some changes), and then we examine the modernist states of the first and second Pahlavi. This research is based on interpretative paradigm, and it was done with case-oriented approach and historical-analytical method. In this method, research is based on a type of context, temporality and causal conditions. The most fundamental difference that the historical-analytical method has with other methods is the type of research data and the way they are used. Although many sociologists and historians doubt the necessity of narrative in historical sociology, historical sociology recommends emphasizing the connection of a historical process that

may not exist to reality, and this implies that the present includes the past; That is, the past that we intend to know more about is how the present has been reconstructed (Hamilton et al., 2008: 112). Based on this, historical analysis does not mean the use of data related to the past, but the narration of the sequence of events and contextual, temporal and processual analysis of historical events. Examining the examples shows the extent and continuity of personal gain in the political structure of the examined governments. Based on the extent (multiplicity) of this behavior, we concluded that this behavior is ongoing in the political structure of contemporary Iran as a habit that carries habitual requirements, and it should be explained accordingly. Based on its continuity, especially in the Pahlavi governments, which created a transformation in the relations and formation of the government with the strategy of modernization, we concluded by citing Elias' theory that this behavior (personality structure) has not changed along with the changes that happened in the government structure. , and as a result, its habitual requirements have persisted. The importance of explaining personal gain from the habitual aspect that leads to a more accurate understanding of the complex process of the occurrence of this behavior in the political structure of contemporary Iran is important because it is a necessary step in the direction of more targeted and correct intervention to correct this behavior.

Bibliography

- Abbaszadeh Marzbali, Majid (2016). "Formation of the Rantiner government and its effect on the collapse of the second Pahlavi regime", *Development Strategy Journal*, No. 52, pp. 83-46.[in Persian]
- Abrahamian, Yerevan (2009). *History of Modern Iran*, translated by Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney Publishing.[in Persian]
- Abrahamian, Yerevan (2013). *Iran between two revolutions*, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fatahi, Tehran: Ney Publishing.[in Persian]
- Afshar, Zain al-Abidin (2019). *Sociological investigation of the causes of inefficiency of anti-corruption policies and programs in Iran after the revolution*, commissioned by the Center for Presidential Strategic Studies, Tehran: Strategy Book.[in Persian]
- Alam, Amir Asadullah (1992). *My conversations with the Shah*, translated by the group of translators, Tehran: New Design Publications.[in Persian]
- Alikhani, Behrouz (2015). "Looking at the socio-psychological contexts of the failure of the constitutional government and Reza Khan's rise to power in Iran", *Iranian Journal of Sociology*, 16th volume, numbers 1 and 2, pp. 31-54.[in Persian]
- Alizadeh Birjandi, Zahra and Naseri, Akram (2019). "Retelling the cultural-social history of the Qajar period based on the folk poems of that period", *Scientific Quarterly of History of Iran after Islam*, year 11, number 24, pp. 145-169.[in Persian]

- Amanat, Abbas (2020). The history of modern Iran, the fifth part, translated by M. Hafiz, caffeine bookly.com.[in Persian]
- Anwari, Ibrahim; Salah Menesh, Ahmed; Sheikh Ansari, Majid; Moradi, Mahosh (2015). "Does the interaction between corruption and financial liberalization affect economic growth? Evidence from oil exporting countries", Journal of Economic Growth and Development Research, No. 24, pp. 115-128.[in Persian]
- Avari, Peter (1992). Contemporary history of Iran (from August 28 coup to land reforms), third volume, translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi, Tehran: Atai Publications Institute.[in Persian]
- Avari, Peter (1992). Contemporary history of Iran (from the establishment of the Pahlavi dynasty to the coup d'état of August 28, 1332), volume two, translated by Mohammad Rafiei Mehrabadi, Tehran: Atai Publications Institute.[in Persian]
- Azimi, Fakhreddin (2021). Hoyt Iran, Tehran: Aghat Publications.[in Persian]
- Bazargan, Mehdi (1978). Iranian compatibility, Tehran: Houston, book distribution office.[in Persian]
- Blakey, Norman (2007). Designing social researches, translated by Hassan Chavoshian, Tehran: Nei Publishing House.[in Persian]
- Bourdieu, Pierre (2011). Sports actions and social actions, translated by Mohammad Reza Farzad, Organon Quarterly, No. 20, pp. 227-246.[in Persian]
- Burhani, Mina (2017), "Investigation of the causes of priority of individual interest over collective in two-way social situations (with special emphasis on the phenomenon of free and unauthorized use of electric energy in Kerman city)". (Master's thesis in the field of social sciences, research orientation, Mazandaran University, Faculty of Humanities and Social Sciences).[in Persian]
- Dadashi, Alireza (2011). "Fighting against administrative corruption in Iran: measures taken and some proposed solutions", Development strategy journal, number 27, pp. 208-220.[in Persian]
- Derakhshani, Ali Akbar (2007). The full text of Brigadier General Ali Akbar Derakhshani's memoirs, edited by Shidan Derakhshani, Harvard University Oral History Collection of Iran, Tehran: Page Sefid Publishing.[in Persian]
- Elias, Norbert (2012). What is Sociology, translated by Gholamreza Khadevi, Tehran: Sociologists Publications.
- Elias, Norbert (2015). On the process of civilization (studies in its sociological and psychological development), translated by Gholamreza Khadevi, Tehran: Sociologists Publications.[in Persian]
- Etemad al-Sultaneh, Mohammad Hassan Khan (1966). Etemad al-Sultaneh newspaper, by the efforts of Iraj Afshar, Tehran: Amirkabir publishing.[in Persian]
- Etemad al-Sultaneh, Mohammad Hassan Khan (1969). Khlase famous for dream book, by Mahmoud Katiraei, Tehran: Mihan printing house.[in Persian]
- Faraji, Mehdi (2015). Norbert Elias and the analysis of civilization, Tehran: Publisher of Culture and Communication Research Institute.[in Persian]
- Farastkhah, Maqsood (2014). We Iranians; Historical and social research of Iranian peoples, Tehran: Nei Publishing.[in Persian]
- Fardoost, Hossein (1995). The Rise and Fall of the Pahlavi Dynasty, Tehran: Institute of Political Studies and Research.[in Persian]

- Fazli, Habib Elah and Rajabi, Hadi (2022). "The institution supporting education and the fall of Pahlavi II in the framework of the new institutionalism approach", *State Research Quarterly*, Year 8, Number 29, pp. 88-120.[in Persian]
- Foran, John (2014). *Fragile resistance (the history of Iran's social transformations from Safavid to the years after the Islamic revolution)*, translated by Ahmad Tedin, Tehran: Rasa Cultural Services Institute.[in Persian]
- Freund, Julien (1989). *Sociology of Max Weber*, translated by Abdul Hossein Nik Gahar, Tehran: Daizen.[in Persian]
- Ghazi Moradi, Hassan (2008). *On the self-control of Iranians (a study in the social psychology of Iran)*, Tehran: Akhtaran Publications.[in Persian]
- Golmohammadi, Ahmed (2012). "Pathology of the state in Iran during the Pahlavi period: political corruption according to documents", *Journal of Political Science*, 8th year, 2nd issue, pp. 49-78.[in Persian]
- Grafland, Yohan (2012). "Personal Interest", translated by Mohammad Taghi Jan Mohammadi, *Mobeen's Equestrian Journals*, first year, number 6, pp. 1-11.[in Persian]
- Hakimi, Mahmoud (1986). *Stories from the era of Naser al-Din Shah*, Tehran: Nash Qalam.[in Persian]
- Hamilton, Gary J., Randall Collins and others (2008). *Historiography and historical sociology*, translated by Hashim Aghajari, Tehran: Nash Kavir.[in Persian]
- Hanish, Natalie (2010). *Sociology of Norbert Elias*, translated by Abdul Hossein Nik Gohar, Tehran: Ney Publishing.[in Persian]
- Haseibi, Rabab (1992). "Famine and price in the lunar year 1287 and 1288", *Ganjineh Sanad Magazine*, No. 7 and 8, pp. 63-47.[in Persian]
- Hughes, Stuart (1990). *Consciousness and society*, translated by Ezatollah Foulavand, Tehran: Islamic Revolution Education.[in Persian]
- Ivanov, Vladimir Alexey Vych (2012). *Farsi in Birjand dialect*, translated by Mahmoud Rafiei, Tehran: Hirmand.[in Persian]
- Jamali Asgoi, Seyyed Jamal; Bakshaishi Ardestani, Ahmed; Bani Hashemi, Mir Qasim (2019). "Political Economy of Corruption in the Islamic Republic of Iran", *Majles and Strategy Quarterly*, Year 27, Number 111, pp. 33-58.[in Persian]
- Jamalzadeh, Mohammad Ali (1966). *People of our Iranians*, Tehran: Foroughi Bookstore.[in Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali Homayun (1993). *Iran's political economy (from constitutionalism to the end of the Pahlavi dynasty)*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambyz Azizi, Tehran: Nahr-e-Karzan.[in Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali Homayun (2000). *Sultan regimes: the case of the Pahlavi regime in Iran*", translators Amir Mohammad Haji Yousefi and Mohammad Saeed Qaeni Najafi, *Journal of Political-Economic Information*, numbers 153 and 154.[in Persian]
- Katouzian, Mohammad Ali Homayun (2008). *The conflict between the state and the nation (the theory of history and politics in Iran)*, translated by Alireza Tayeb, Tehran: Nei Publishing.[in Persian]

- Khedeve, Gholamreza (2012). "Agency and structure from the perspective of process sociology of Norbert Elias", Iranian Journal of Sociological Studies, Volume 2, Number 6, Pages 151-135.[in Persian]
- Lajordi, Habib (1985-1986). Iran Oral History Project, Volume I, Harvard University.[in Persian]
- Mahalati, Mohammad Ali (1967). Memoirs of Haj Sayah, by Hamid Sayah, Tehran: Ibn Sina Publishing.[in Persian]
- Majduddin, Akbar (2004). "Norbert Elias, the founder of process sociology", Cognition Journal, numbers 41 and 42, pages 131-148.[in Persian]
- Makki, Hossein (1995). "Twenty Year History", Volume 6, Tehran: Scientific Publications.[in Persian]
- Maragheh, Zain al-Abidin (2005), Ebrahim Bey's travel book, vol. 1, Tehran: Aghaz.[in Persian]
- Marbat, Yahya; Keshafinia, Vahid; Abbasi, Mustafa; Wathghi, Mohammad; Fallahian, Mehdi (2019). Conflict of interest in the public sector, Tehran: Transparency and progress publication.[in Persian]
- Mohit Tabatabai, Mohammad (1984). Collection of works of Mirza Malkam Khan, Tehran: Scientific Publications.[in Persian]
- Moidfar, Saeed; Ahmadi, Hossein (2010). "Political corruption and political stability", Iranian Sociology Journal, 11th volume, number 4, pages 56-81.[in Persian]
- Mostofi, Abdullah (1983). Narration of my life (social and administrative history of the Qajar period), third volume, Tehran: Zovar Publishing House.[in Persian]
- Najmabadi, Efsane (1995). The story of the girls of Qochan (forgotten stories of the constitutional revolution), Sweden: Baran Publishing House.[in Persian]
- Naraghi, Hassan (2001). Casual sociology; Why are we helpless, Tehran: Akhtaran.[in Persian]
- Natiq, Homa (1978). It is from us that it comes, Tehran: Aghat Publications.[in Persian]
- Qadri, Tahira, and Al-Qouna, Zahra (2016), "Investigation of selfish individualism and its related factors among students of Shiraz University". Social Sciences Quarterly, year 26, number 79, pp. 1-31.[in Persian]
- Rain, Ismail (1994). British wage earners in Iran, 9th edition, Tehran: Scientific Publishing House.[in Persian]
- Rajabzadeh, Hashem (1997) "Description of the Iranians in the travelogues of the Japanese", Farhangistan Journal, No. 9, pp. 171-162.[in Persian]
- Rezaqoli, Ali (1998). Sociology of elitism; Qaim Maqam, Amir Kabir and Mossadegh: Sociological analysis of some historical roots of tyranny and backwardness in Iran, 6th edition, Tehran: Ney Publishing.[in Persian]
- Rigin, Charles (2008). The comparative method beyond quantitative and qualitative strategy, translated by Mohammad Fazli, Tehran: Aghaz Publishing House.[in Persian]
- Russell, Bertrand (2008). The world I know, translated by Ruhollah Abbasi, Tehran: Amirkabir publishing.[in Persian]
- Saei, Ali (2013) "Logic of historical comparative analysis with Boolean analysis approach", Journal of Social Sciences (Allameh Tabatabai University), No. 54, pp. 127-164.[in Persian]

- Sai, Ali (2016). Research method in social sciences (with the approach of critical rationality), Tehran: Samit Publishing House.[in Persian]
- Salmani, Fatemeh (2019), "Investigating the causes of preference of individual over collective benefits among Tehrani citizens". (Master's thesis in social science research field, Khwarazmi University, Faculty of Literature and Humanities).[in Persian]
- Samii Esfahani, Alireza; Shafii Seifabadi, Mohsen; Yaqub Nia, Hassan (2017). "Political culture and its influence on the behavior of elites and political development in the second Pahlavi period", Iranian Political Sociology Quarterly, first year, first issue, pp. 105-129.[in Persian]
- Saree al-Qalam, Mahmoud (2006). Political Culture of Iran, Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies.[in Persian]
- Sayah, Mohammad Ali (1967). Memoirs of Haj Sayah or the Period of Fear and Fear, by Hamid Sayah and corrected by Saifullah Golkar, Tehran: Amir Kabir Publishing House.[in Persian]
- Scotchpool, Teda (2008). Insight and Method in Historical Sociology, translated by Hashem Aghajari, Tehran: Center.[in Persian]
- Shamsi, Farhad (2017), "Investigating the social contexts of the tendency towards individual self-interest among the citizens of Tabriz in 2017". (Master's thesis in sociology, Tabriz University, Faculty of Law and Social Sciences).[in Persian]
- Yazidi, Ali Mohammad (2002). Why are we lagging behind? Sociology of Iranian people, Tehran: Alam Publishing.[in Persian]

عادت‌واره «منفعت‌طلبی شخصی» در ساختار سیاسی - اداری ایران معاصر

فاطمه زندی*

سید یعقوب موسوی**، علی رجب‌لو***، سعید معیدفر****

چکیده

یکی از وجوه کم‌تر پرداخته‌شده فساد در ساختار سیاسی - اداری ایران معاصر جنبه عادت‌واره‌ای آن است. این مسئله به‌عنوان یکی از عوامل اثرگذار در فرایند توسعه در تاریخ معاصر ایران به‌شکلی پایدار جریان داشته است. به همین جهت، در پژوهش حاضر با تمرکز بر دولت پهلوی اول، که خط فاصل نمود نوگرایی در ساختار دولت در ایران معاصر است، و براساس نظریه فرایندی نوربرت الیاس و با استفاده از روش تاریخی - تحلیلی به بررسی منفعت‌طلبی شخصی (یکی از مؤلفه‌های اصلی فساد سیاسی) در ساختار سیاسی ایران معاصر پرداخته شده است. بررسی مصادیق این رفتار در دولت‌های سلسله قاجار و پهلوی نشان از گستردگی (تعدد) آن در همه سطوح قدرت و تداوم آن در دوره‌های بررسی‌شده دارد. این یافته‌ها در کنار توجه به این نکته که این رفتار در دولت‌های پهلوی، که از طریق نوگرایی مناسبات و فرم‌اسیون دولت را تغییر دادند نیز تداوم یافته است، گواه این است که منفعت‌طلبی شخصی عادت‌واره‌ای است که هم‌پای تحولات ساختار دولت به‌سمت نوگرایی تغییر نکرده و در نتیجه الزامات عادت‌واره‌ای آن هم‌چنان بازتولیدکننده این رفتار در ساختار سیاسی - اداری ایران معاصر بوده است.

کلیدواژه‌ها: الزامات عادت‌واره‌ای، ساختار سیاسی، عادت‌واره، منفعت‌طلبی شخصی، نوگرایی.

* دانشجوی دوره دکتری، جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی، دانشگاه الزهرا، fat.zandi@gmail.com

** دانشیار جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه الزهرا (نویسنده مسئول)، y.mousavi91@alzahra.ac.ir

*** دانشیار جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه الزهرا، rajabloo@alzahra.ac.ir

**** استاد جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، smoidfar@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۸

۱. مقدمه

توسعه‌یافتگی / نیافتگی جوامع یکی از بارزترین دویارگی‌هایی است که در جهان امروز وجود دارد. مرور تاریخ پُرفراز و نشیب ایران، که جامعه‌موردنظر ما در پژوهش حاضر است، نشان می‌دهد که آگاهی درباره‌ی عقب‌ماندگی در این کشور و تلاش برای برطرف‌کردن آن پیشینه‌ای دیرینه دارد. تلاش مُصلحانی چون عباس میرزا، میرزاتقی‌خان امیرکبیر، قائم‌مقام، به‌وقوع‌پیوستن انقلاب مشروطه، و حرکت در جهت مدرن‌شدن با آغاز سلسله‌ی پهلوی، و ... همگی تلاش‌هایی در این زمینه‌اند. با این حال، آنچه مشهود است این است که این تلاش‌ها سرانجام حقیقی خود را نیافته‌اند و ایران هم‌چنان کشور درحال توسعه خوانده می‌شود. ابعاد این بحث زمانی که خود را با تجربه‌های نوظهوری از توسعه (هم‌چون آنچه در کشورهای آسیای جنوب شرقی، به‌طور مثال مالزی و سنگاپور، اتفاق افتاده) مقایسه می‌کنیم نمایان‌تر است و در نتیجه ذهن بسیاری از متفکران و کارشناسان و جهت بسیاری از مطالعات و پژوهش‌ها در حوزه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، و فرهنگی - اجتماعی را به خود معطوف داشته و نشان داده که عوامل متعددی در این رابطه دخیل‌اند. یکی از این عوامل فساد سیاسی - اداری است. تاریخ معاصر ایران، که با حجیم‌ترشدن بی‌وقفه (سازمان‌ها و دستگاه‌های) دولت و افزایش نسبی منابع و امکانات این نهاد ویژگی می‌یابد، فساد سیاسی پایدار و فزاینده‌ای را تجربه کرده است (گل‌محمدی ۱۳۹۲) و این درحالی است که نه تنها وجود فساد اداری و مالی در ساختار دولت اعتماد مردم به دولت را کاهش می‌دهد (Anderson and Tverdova 2003) و به همین جهت بر توسعه تأثیر منفی می‌گذارد، بلکه بسیاری از اقتصاددانان نیز بر اهمیت بررسی اثرات فساد دولتی بر رشد و توسعه اقتصادی هم از بُعد تئوری و هم از بُعد تجربی تأکید دارند (Ehrlich and Lui 1999; Mauro 2002; Mo 2001; Glaeser and Saks 2006; De Vaal and Ebben 2001; انواری و دیگران ۱۳۹۵). بر این اساس، پرداختن به فساد سیاسی در حوزه‌های مختلف پژوهشی و از جمله درباره‌ی مسئله توسعه حائز اهمیت است. فساد سیاسی به معنای انحراف از قواعد مرتبط با اعمال قدرت سیاسی دولتی به منظور دستیابی به نفع شخصی یا همان «سوءاستفاده از قدرت یا منابع عمومی یا دولتی برای نفع خصوصی یا شخصی» است (Johnston 2011: 341). در واقع، یکی از مؤلفه‌های اصلی فساد سیاسی «منفعت‌طلبی شخصی» است و انحراف از الگو یا قاعده مرتبط با قدرت سیاسی باید به منظور نفع شخصی دارنده قدرت سیاسی باشد تا فساد سیاسی به‌شمار آید (گل‌محمدی ۱۳۹۲). یکی از مسائلی که درباره فساد سیاسی در فضای عمومی و علمی ایران وجود دارد نگاه سیاست‌زده‌ای است که این مسئله (فساد سیاسی) و در واقع منفعت‌طلبی شخصی مستتر در آن را با برجسته‌کردن نقش

اشخاص (رجال سیاسی و کارگزاران دولتی) و براساس ویژگی‌های فردی آنان تبیین می‌کند. پژوهش حاضر، با تصدیق این واقعیت که ویژگی‌های فردی از جمله خاستگاه و منش طبقاتی، تیپ شخصیتی، و جایگاه شخص در هرم قدرت بر منفعت‌طلبی شخصی اشخاص در ساختار دولت مؤثر هستند، تصریح دارد که تأکید صرف یا بیش‌ازحد بر نقش اشخاص و ویژگی‌های فردی آنان مانع از درک فرایند پیچیده بروز این رفتار در ساختار سیاسی - اداری می‌شود، چراکه اهمیت پرداختن به ساختاری (شبکه‌ و ابستگی‌های متقابلی) را که به‌واسطه‌ الگوهای رفتاری - احساسی (عادت‌واره‌های اجتماعی) (social habitus) نه‌تنها اجازه‌ بروز این رفتار را به اشخاص می‌دهد، بلکه محتمل است که آن‌ها را به سمت این رفتار سوق نیز بدهد کم‌تر لحاظ می‌کند. تحولات ساختار دولت در ایران معاصر با ورود اندیشه‌ نوگرایی از دوره‌ مشروطه و تأسیس مجلس ملی (با همه‌ فراز و فرودهایش) و استقرار دولت نوگرای پهلوی اول، که به‌واسطه‌ اقدامات مدرن‌ساز مناسبات را در این ساختار متحول کرد، شکل گرفته است. نگارندگان در پژوهش حاضر قصد دارند با تمرکز بر دولت پهلوی اول، که خط‌فاصل نمود نوگرایی در ساختار دولت در ایران معاصر است، منفعت‌طلبی شخصی را در ساختار سیاسی - اداری ایران معاصر (در بین رجال سیاسی و کارگزاران دولتی) بررسی کنند. در واقع سؤال موردنظر در این پژوهش این است که وجود منفعت‌طلبی شخصی در ساختار سیاسی - اداری‌ای که فرماسیون آن با اقدامات مدرن‌ساز تغییر کرده چگونه تبیین می‌شود؟ به این منظور و با تأسی به نظریه‌ نوربرت الیاس که «دولت‌های متأخر از فرماسیون و پیکربندی‌های قبلی سر برمی‌آوردند» (الیاس ۱۳۹۲: ۲۴۴)، ابتدا مصادیق این رفتار در دولت‌های سلسله قاجار (بدون لحاظ‌کردن مشروطه به‌عنوان جریان نوگرایی که در ساختار دولت‌های قاجار متأخر تغییراتی ایجاد کرد) و سپس در دولت‌های نوگرای پهلوی اول و دوم بررسی می‌شود. پرداختن به جنبه‌ عادت‌واره‌ای (الگوی رفتاری - احساسی) منفعت‌طلبی شخصی از این جهت حائز اهمیت است که درک کامل‌تری از فرایند بروز این رفتار جهت تبیین بازتولید آن در ساختار سیاسی - اداری فعلی (جمهوری اسلامی)، که مورد تصدیق پژوهش‌هایی در این زمینه (افشار ۱۳۹۹؛ جمالی اسکویی و دیگران ۱۳۹۹؛ داداشی ۱۳۹۰) است، ارائه می‌دهد.

۲. پیشینه تجربی

رواج منفعت‌طلبی شخصی در تحلیل مسائل کلان هر جامعه‌ای از اهمیت بالایی برخوردار است. به همین جهت، منفعت‌طلبی و مفاهیمی که مترادف با آن به‌کار برده می‌شوند («خودخواهی»، «خودمداری»، «خودمحوری»، و ...) به‌عنوان یکی از خلیقات منتسب به ایرانیان

در آثار بسیاری از صاحب‌نظران و متفکران ایرانی (جمال‌زاده ۱۳۴۵؛ بازرگان ۱۳۵۷؛ نراقی ۱۳۸۰؛ ایزدی ۱۳۸۲؛ سریع‌القلم ۱۳۸۶؛ قاضی‌مرادی ۱۳۸۷؛ رضاقلی ۱۳۷۷ و ۱۳۸۹؛ فراست‌خواه ۱۳۹۴) طرح و مورد بحث قرار گرفته‌اند. علاوه‌براین، پژوهش‌هایی نیز علل منفعت‌طلبی فردی یا زمینه‌های اجتماعی گرایش به آن را در بین گروه‌های مختلف اجتماعی (شهروندان یک شهر، دانشجویان یک دانشگاه، و ...) بررسی کرده‌اند (سلمانی ۱۳۹۹؛ شمسی ۱۳۹۷؛ قادری و القونه ۱۳۹۶؛ سرابی ۱۳۹۴؛ برهانی ۱۳۹۱). هم‌چنین، مسئله منفعت‌طلبی شخصی در ساختار سیاسی ایران معاصر نیز در قالب فساد سیاسی بررسی شده است (داداشی ۱۳۹۰؛ گل‌محمدی ۱۳۹۲؛ عباس‌زاده مرزبالی ۱۳۹۶؛ سمیعی اصفهانی و دیگران ۱۳۹۷؛ افشار ۱۳۹۹؛ جمالی اسکویی و دیگران ۱۳۹۹؛ فاضلی و رجبی ۱۴۰۱). البته پژوهش‌های موجود، حتی اگر در مواردی (جمالی اسکویی و دیگران ۱۳۹۹) به تأثیر ساختار و الگوی اقتصاد سیاسی حاکم بر اقتصاد ملی و جامعه ایران در ایجاد و تداوم فساد تأکید کرده‌اند، منفعت‌طلبی شخصی رجال سیاسی و کارگزاران دولتی را براساس ویژگی فرایندی و از جنبه عادت‌واره‌ای مورد بررسی و تبیین قرار نداده‌اند. بر این اساس، انجام چنین مطالعه‌ای حائز اهمیت است و می‌تواند نکات جدیدی را بازشناسد.

۳. فضای مفهومی تحقیق

برای ترسیم فضای مفهومی در این پژوهش، مفاهیم «فساد سیاسی»، «منفعت‌طلبی شخصی»، و «تعارض منافع» را تعریف می‌کنیم.

۱.۳ فساد سیاسی

به‌رغم فراگیر بودن تجربه فساد سیاسی، تعریف آن به‌واسطه چند ویژگی دشوار است: بسترمند بودن (تابعی از زمان و مکان)، پنهان‌کاری، شفافیت‌ناپذیری، و مرزناپذیری (گل‌محمدی ۱۳۹۲). البته، با وجود دشواری‌های اشاره‌شده، تعاریف متعددی از فساد سیاسی ارائه شده است از جمله این‌که فساد سیاسی به استفاده از قدرت از جانب مقامات دولت در بالاترین سطوح و افراد منتخب شامل قانون‌گذاران یا شبکه مرتبط با ایشان به‌منظور کسب منافع نامشروع خصوصی (فردی یا گروهی) گفته می‌شود (فروند ۱۳۶۸: ۴۴). از نظر هایدنهایمر و لوین (Heidenheimer and Levine 1993) نیز فساد سیاسی را می‌توان به‌عنوان معاملات (تراکنش‌های) بین کنش‌گران بخش عمومی و خصوصی تعریف کرد که از طریق آن کالاهای عمومی به‌شکل

غیرمشروع به سرمایه‌گذاری‌های شخصی انتقال می‌یابد (مکیدفر و احمدی ۱۳۸۹). در واقع، بیش‌تر تعاریف فساد سیاسی در سه مؤلفه اصلی اشتراک دارند: فساد سیاسی به کنشی اطلاق می‌شود که نخست مرتبط با اعمال قدرت سیاسی دولتی باشد؛ دوم، مصداق انحراف از قاعده مربوط به اعمال قدرت سیاسی دولتی باشد؛ سوم، به‌منظور دستیابی به نوعی نفع شخصی اعمال‌کننده قدرت سیاسی دولتی باشد (گل‌محمدی ۱۳۹۲). با در نظر گرفتن این مؤلفه‌ها، این تعریف ارائه شده است: «فساد سیاسی یعنی انحراف از قواعد مرتبط با اعمال قدرت سیاسی دولتی به‌منظور دستیابی به نفع شخصی» (همان). فساد سیاسی به اشکال و انواع مختلف تحقق می‌یابد که رایج‌ترین آن عبارت‌اند از: ارتشا یا رشوه‌خواری، اختلاس، اخاذی، پارتی‌بازی، تقلب انتخاباتی (هیوز ۱۳۴۹).

۲.۳ منفعت‌طلبی شخصی

نفع شخصی یکی از انگیزه‌های اصلی کنش‌های انسانی است و چگونگی پی‌جویی آن بر الگوی روابط (social relation) یا تعاملات اجتماعی (social interaction)، چگونگی ارتباط و وابستگی متقابل انسان‌ها، و جهت‌گیری رفتاری آن‌ها (وبر ۱۹۷۳: ۵۶۷) مؤثر است. البته در سراسر قرون وسطی، براساس نگاه مبتنی بر مسیحیت، بحث نفع و تعقیب نفع شخصی ناپسند و مذموم بوده و این ایده، که منفعت شخصی پایه ضروری رفتار فردی است، حداقل از قرن شانزدهم و به‌خصوص قرن هفدهم و از طریق متفکرانی چون هابز (۱۵۸۸-۱۶۷۹) و لاروشفوکو (۱۶۱۳-۱۶۸۰) در اندیشه غرب شکل گرفته است. در طول قرن هجدهم میلادی نیز نوشته‌های کلاسیک در اقتصاد سیاسی این فکر را، که منفعت‌طلبی شخصی عنصر اولیه رفتار انسانی است، پذیرفتند (Barbalet 2012: 413). علاوه بر آدام اسمیت (۱۷۲۳-۱۷۹۰)، نظریه‌پردازانی با رویکردهای روان‌شناختی و فلسفی از جمله هگل (۱۷۷۰-۱۸۳۱)، فروید (۱۸۵۶-۱۹۳۹)، و برتراند راسل (۱۸۷۲-۱۹۷۰) نیز در این جریان مؤثر بودند.^۱ هم‌پای جریان لیبرال اشاره‌شده، جریان دیگری نیز توسط متفکرانی چون ساموئل فون پوفندورف (۱۶۲۲-۱۶۹۴)، گوتفرد ویلهلم لایبنیتز (۱۶۴۶-۱۷۱۶)، سن سیمون، و شاگرد او، اگوست کنت، و برخی دیگر از سوسیالیست‌ها در قرن نوزدهم شکل گرفت که محدودیت‌ها و آسیب‌های ناشی از پی‌جویی صرف نفع شخصی موضوع مورد توجه آن‌ها بود. مباحث متفکران جریان اخیر در پژوهش‌های کسانی چون کروپانزانو و دیگران (Cropanzano et al. 2005)، گلنویل (Glanville 2016)، و سیمونز (Simons 2019) پی‌گیری شده و در صدد نشان‌دادن این نکته است که برای

انگیزش انسان مبنایی فراتر از نفع شخصی صرف وجود دارد. از جمله کروپانزانو و دیگران (Cropanzano et al. 2005) با مرور ایده‌های اقتصاد، روان‌شناسی اجتماعی، و رفتار سازمانی و فلسفه نشان دادند که انگیزه‌های انسانی فقط به «نفع شخصی» محدود نمی‌شوند و مواردی چون همکاری (Bolton and Ockenfels 2000)، انصاف (Kahneman et al. 1986)، و اجرای هنجارها (Fehr and Chter 2002) را نیز در بر می‌گیرند.

۳.۳ تعارض منافع

در زبان فارسی واژه انگلیسی «conflict» به «تضاد» یا «تعارض» برگردانده شده است. این دو واژه اغلب به صورت مترادف به کار برده می‌شوند، اما به نظر می‌رسد ترجمه تعارض منافع دقیق‌تر از تضاد منافع باشد. تضاد منافع ناظر بر موقعیتی است که در آن منافع دو موجودیت (دو فرد، یک فرد یا یک سازمان، دو سازمان، و غیره) در جهت مخالف یکدیگر قرار دارند، به گونه‌ای که این تضاد از ماهیت منافع هریک از طرفین ناشی می‌شود. در واقع، «تضاد منافع» یک موقعیت «میان‌فردی» (interpersonal) است؛ در حالی که موقعیت «تعارض منافع» یک موقعیت «درون‌فردی» (intrapersonal) است؛ بدین معنا که دو یا چند نفع درون یک موجودیت با یکدیگر در تعارض قرار می‌گیرند (مرتب و دیگران ۱۳۹۹).

۴. بستر نظری پژوهش

پژوهش حاضر با به‌کارگیری نظریه فرایندی نوربرت الیاس (۱۸۹۷-۱۹۹۰) در صدد تبیین منفعت‌طلبی شخصی از جنبه عادت‌واره‌ای در ساختار سیاسی ایران معاصر است. به همین منظور، نظر الیاس درباره «فرد» و «جامعه»، مفهوم پیکربندی، و هم‌گامی «تکوین اجتماعی» و «تکوین روانی» مطرح می‌شود.

۱.۴ «فرد» و «جامعه»

نوربرت الیاس، مبدع جامعه‌شناسی فرایندی، در مورد انسان، به جای موجودی ایستا و خودمختار و متمایز از جهان اطراف، به موجودیتی سیال و نسبتاً مستقل (نه مطلقاً مستقل) و وابسته به محیط اطراف نه تنها در انتخاب‌ها و تصمیمات، بلکه در موجودیت و هستی خود تأکید می‌کند (خدیوی ۱۳۹۱). به گفته کریکن، «تلاش‌های الیاس شامل یک حرکت دوگانه بود: اول، پافشاری بر ویژگی فرایندی زندگی اجتماعی؛ دوم، تأکید بر ویژگی رابطه‌ای زندگی اجتماعی»

(Krieken 2019). در واقع، فرد تنها می‌تواند در شبکه‌ای از روابط اجتماعی و در درون شبکه‌ای از وابستگی‌ها به یک فرد انسانی تبدیل شود (ibid.). در نتیجه نمی‌توان درهم‌آمیختگی کنش‌های انسان‌های منفرد زیادی را که ساختارهای ادغام و درهم‌آمیختگی‌ای به‌وجود آورده‌اند با تقلیل به رفتار تک‌تک مشارکت‌کنندگان درک و دریافت کرد. حال این ساختارها چه مربوط به ارتباط بین یک زوج باشند و چه مربوط به پارلمان، بحران‌های اقتصادی، یا جنگ‌ها (الیاس ۱۳۹۲: ۲۰۸).

۲.۴ «پیکربندی»

الیاس مفهوم «پیکربندی» را در دهه ۱۹۶۰ معرفی کرد، زیرا او «مشکل وابستگی‌های متقابل انسانی را در قلب نظریه جامعه‌شناختی قرار می‌دهد» (Krieken 2019) و پیکربندی اصطلاح عمومی است برای نشان‌دادن «شبکه وابستگی‌های متقابلی که بین انسان‌ها شکل می‌گیرد و آن‌ها را به هم مرتبط می‌کند» (Quintaneiro 2006). تمرکز این نظریه بر درک ساختارهایی است که انسان‌های متقابل وابسته به یک‌دیگر ایجاد می‌کنند و دگرگونی‌هایی که به دلیل افزایش یا کاهش وابستگی‌های متقابل و شیب‌های قدرت چه به‌صورت فردی چه در گروه‌ها متحمل می‌شوند. بنابراین، جامعه‌شناسی، به‌جای تحلیل و بررسی رفتارهای افراد منزوی، که گاهی به‌عنوان نابغه، قهرمان، پیامبر، یا حکیم تجسم می‌یابند، هدفش درک شبکه‌های رده‌های اجتماعی است (ibid.). این مفهوم ناظر بر شبکه‌های به‌هم‌پیوسته و متداخلی است که کنش افراد را به یک‌دیگر متصل می‌کند و بر این اساس هم آن‌ها را به انجام کارهایی قادر می‌کند و هم از انجام کارهایی باز می‌دارد. به عبارتی، برآیند ترکیب کنش‌های انسانی وابسته به پیکربندی‌های متفاوتی است که از روابط آن‌ها شکل می‌گیرد. این پیکربندی‌ها مدام در حال تغییرند و در فرایند این تغییر با شیوه‌های متنوعی نظم پیدا می‌کنند (مجدالدین ۱۳۸۳).

۳.۴ هم‌گامی «تکوین اجتماعی» و «تکوین روانی»

«تکوین اجتماعی» و «تکوین روانی» نیز مفاهیمی هستند که الیاس برای نشان‌دادن هم‌گامی و ارتباط میان توسعه و تحول اجتماعی و توسعه روان‌شناختی و تحول و تغییر در ساختار شخصیتی به‌کار می‌گیرد (همان). در واقع او با رویکردی روان‌شناختی تلاش می‌کند تا مابازای دگرگونی در سازوکارهای اجتماعی و روابط قدرت را بر شکل‌گیری شخصیت افراد در روند تاریخی نشان دهد (اسمیت ۱۳۸۶: ۸۴). یکی از اصول کلیدی دیدگاه الیاس این است که تمام

زندگی اجتماعی در حال حرکت یا در فرایند است و این شامل ساختارهای اجتماعی، سازمان‌ها، نگرش‌ها، ارزش‌ها، هنجارها، هویت‌ها، و حتی آنچه که ممکن است آزادانه به‌عنوان ذهنیت [الیاس واژه عادت (habitus) را، که به یادگیری اجتماعی مجسم اشاره دارد، به مفهوم ذهنیت (subjectivity) ترجیح می‌دهد] نامیده شود نیز می‌شود (Connolly and Dolan 2012). در واقع، از نظر الیاس، انسان‌ها باید به‌عنوان به‌هم‌وابستگی دیده شوند که پیکربندی‌ها یا شبکه‌هایی را با یکدیگر تشکیل می‌دهند که روان‌شناسی را به روابط اجتماعی یا عادت را به روابط اجتماعی مرتبط می‌سازند (Krieken 2017). نکته قابل‌ذکر این است که با وجود این‌که مفهوم عادت‌واره بیش‌تر به بورديو منتسب است و به نظامی از خوی‌ها، خصلت‌ها، ارزش‌ها، و تمایلات گذرا و درعین‌حال نسبتاً پایدار اشاره دارد که در شخصیت کنش‌گر به‌وسیله تجربه و در تعامل با دیگران فراهم آمده است و ضمن تعیین شیوه‌های زندگی نحوه مواجهه او با موقعیت‌های گوناگون را جهت می‌بخشد (بورديو ۱۳۸۱)، اما همان‌طور که کریکن نیز اشاره کرده است: «الیاس مدت‌ها قبل از این‌که بورديو مفهوم "عادت‌واره" را مطرح کند، این مفهوم را طرح و بر اهمیت آن تأکید می‌کرد» (Krieken 2018).

بر اساس آنچه آورده شد، شناخت یک فرهنگ خاص بدون تحلیل شبکه‌های روابط ایجادشده میان افراد و سازمان‌دهی زمان آن‌ها غیرممکن است (Mastrantonio 2021)، چراکه سرگذشت زندگی افراد جامعه و جهت‌گیری‌های رفتاری و عاطفی آن‌ها انعکاسی از تاریخ آن جامعه و فرایند تحولات آن است (هنیش ۱۳۸۹: ۱۷). در نتیجه، منفعت‌طلبی شخصی به‌عنوان یک عادت در ساختار شخصیت افراد انعکاسی از تاریخ جامعه است و بر اساس ویژگی فرایندی و رابطه‌ای زندگی اجتماعی قابل‌تبیین است، نه بر اساس ویژگی‌های افراد به‌عنوان موجودیت‌های مستقل.

۵. روش تحقیق

پژوهش حاضر، که به تبیین منفعت‌طلبی شخصی در ساختار سیاسی ایران معاصر از جنبه عادت‌واره‌ای پرداخته است، مبتنی بر پارادایم تفسیری است و با رویکرد مورد‌محور و روش تاریخی - تحلیلی انجام شده است. پارادایم تفسیری معتقد است که، به‌جای توجه به عوامل بیرونی و قابل‌مشاهده، باید به دلایل و معنای درونی یک رفتار توجه کرد (بلیکی ۱۳۸۷). در تحلیل تاریخی با رویکرد مورد‌محور (cases oriented) نیز ابتدا واقعه‌ای مشاهده می‌شود، آن‌گاه واقعه مذکور در متن تاریخی معین قرار می‌گیرد و فرایند تاریخی و سلسله‌حوادثی که به تولید

آن واقعه منجر شده‌اند با هدایت تئوری جست‌وجو می‌شوند (ساعی ۱۳۸۶: ۲۰۷). هدف مشترک این‌گونه تحلیل‌تفسیرکردن رخدادها یا فرایندهای تاریخی در بین تعداد معدودی از موردهاست. البته هر مورد در کل بررسی می‌شود و این بدان معناست که اهمیت علی رخداد یا ساختار به زمینه بستگی دارد (ریگین ۱۳۸۸: ۲۸). جامعه‌شناسان تاریخی - تحلیلی پذیرفته‌اند که می‌توان نظم‌های علی (دست‌کم نظم‌های محدود دامنه) را در تاریخ کشف کرد. این جامعه‌شناسان، به‌جای این‌که دل‌مشغول «چیستی» رخداد باشند، بر پرسش‌های علی و چرایی تأکید می‌کنند (اسکاچپول ۱۳۸۸: ۵۱۶-۵۱۷). بنابراین، می‌توان گفت که در این روش تحقیق برخاسته از یک نوع بسترمندی، زمان‌مندی، و شرایط علی است. با این‌که بسیاری از جامعه‌شناسان و مورخان در لزوم روایت در جامعه‌شناسی تاریخی تردید دارند، جامعه‌شناسی تاریخی تأکید بر اتصال فرایندی تاریخی را که ممکن است به‌واقع وجود نداشته باشد توصیه می‌کند و این امر دلالت بر آن دارد که حال شامل گذشته می‌شود؛ یعنی گذشته‌ای که قصد شناخت بیش‌تر آن را داریم این است که حال چگونه بازسازی شده است (همیلتون و دیگران ۱۳۸۷: ۱۱۲). بر این اساس، در تحلیل تاریخی مراد استفاده از داده‌های مربوط به گذشته نیست، بلکه روایت توالی حوادث و تحلیل زمینه‌مند، زمان‌مند، و فرایندی حوادث تاریخی است (ساعی ۱۳۹۰). در این پژوهش، با رویکرد مورد‌محور و روش تاریخی - تحلیلی یکی از الگوهای رفتاری - احساسی در ساختار سیاسی جامعه ایران را بازخوانی و با توجه به فرایند تحولات این الگو و انعکاس این فرایند در تاریخ، این الگو را از جنبه عادت‌واره‌ای تبیین می‌کنیم.

۶. «منفعت‌طلبی شخصی» از قاجار تا پهلوی

۱.۶ دوران قاجار (منفعت‌طلبی شخصی مانع اصلاحات سیاسی - اداری، عامل فشارهای

مضاعف بر مردم، و عامل هم‌دستی با دولت‌های استعماری)

براساس آنچه در آثار مورخان و محققان از فرماسیون دولت در دوره قاجار بازنمایی شده است، منفعت‌طلبی شخصی (در قالب انواع و اشکال مختلف فساد سیاسی) یک رفتار رایج در بین رجال سیاسی و کارگزاران دولتی در این دوره (چه در سطح شاه و وزیر چه در بین سایر کارگزاران در سطوح مختلف) است. بسیاری در مورد فروش مقام‌ها و مناصب نوشته‌اند: «در آن دوران، به‌دلیل افزایش هزینه‌های دربار و یا برای پرداخت غرامت‌ها و قرض‌های خارجی،

خرید و فروش مشاغل و مقامات اداری به یک منبع مهم درآمدهای فوری و ضروری دولت تبدیل شد» (مستوفی ۱۳۶۲: ۱۰۱). رکن‌الدوله در عوض پرداخت رشوه پنجاه هزار تومانی حاکم فارس شد و پسر وی هم بر همین اساس «عین‌الملک» لقب گرفت و حسام‌السلطنه نیز در عوض پرداخت رشوه‌ای، که مبلغ آن را ذکر نکرده، حکم‌رانی قزوین را یافته است (اعتمادالسلطنه ۱۳۴۵: ۹۰۸). افرادی نظیر معتمدالدوله نیز پس از پرداخت مبلغ زیادی به شاه و درباریان به حکومت منصوب شدند (سیاح ۱۳۴۶: ۱۶). اعتمادالسلطنه به گرفتن سهم الارث از وارثان حاکم و بزرگان اشاره می‌کند: «زمانی که حاجی عبدالطیف از دنیا رفت، هنوز جنازه او از خانه خارج نشده بود که مأمور امین‌السلطان برای گرفتن پول جلوی خانه حاضر بود و هم‌چنین حاجی ابوالفتح بلورفروش و ده‌ها تن دیگر» (اعتمادالسلطنه ۱۳۴۵: ۶۰۴). هم‌چنین، به اخاذی و رشوه‌گیری از متمولان اشاره می‌کند:

چون [وصف] جوانی و ول‌خرجی حاجی میرزا حسین شیرازی را شنیده بودند، به خیال آن‌که اگر آن‌جا تشریف ببرند اقلای یکی دو هزار تومان پیش‌کش خواهد داد، با عزیزالسلطان و امین‌السلطان به خانه صراف تشریف بردند، زیاده از دویست تومان عایدشان نشده بود و این زشت‌کاری برای شاه (ناصرالدین‌شاه) باقی ماند (همان: ۲۷۲).

ایوانف نیز به تصنیف عاشقانه‌ای درباره رسم رشوه‌خواری در دوره قاجار (در سطوح پایین‌تر قدرت) اشاره کرده است:

نگار نازنین ریزه‌دندون مَر از عشق تو بردن به زندون
چرا غم مُخوری ای یار نادون دو تا گوشواره دارم مال دیون

(ایوانف ۱۳۹۲: ۲۶، برگرفته از علیزاده بیرجندی و ناصری ۱۳۹۹)

بسیاری نیز از ضبط و مصرف شخصی اموال عمومی و دولتی گفته‌اند. به‌گفته سیاح، «مالیاتی که از مردم برای سروسامان دادن به وضعیت ارتش دریافت می‌شد صرف خوش‌گذرانی شاه‌زادگان و امیران مستقر در پایتخت می‌شد» (سیاح ۱۳۴۶: ۴۷۸). یوشیدا، نخستین فرستاده ژاپن به ایران در دوره قاجار، می‌نویسد: «ناصرالدین‌شاه خواست که چراغ گاز برای تهران (از فرنگ) بیاورد، اما این کار بسیار گران تمام می‌شد ... پس داد تا در خیابان‌ها چراغ فانوسی و شمع‌سوز کار گذاشتند ... پیش خود فکر کردم که گوشه آشپزخانه منزل مأموران دولت (دست‌اندرکاران روشنایی خیابان‌ها) هم باید در میان شب از نورباران شمع‌های فراوان هم‌چون روز روشن باشد [کنایه به این‌که آن‌ها شمع‌ها را برای خود برمی‌داشتند]» (یوشیدا ۱۸۹۴،

برگرفته از رجب‌زاده (۱۳۷۶). از نظر مستوفی نیز بعد از مشروطه و رأی کمیسیون اصلاح مالیه، که مالیه‌چی‌های متجدد رسیدگی سالیانه (مقاطعہ‌کاری) را کافی ندانستند و گفتند باید صاحب‌جمعان ماه‌به‌ماه صورت‌حساب خود را بفرستند که مرکز از عملیات وصول و ایصال آن‌ها باخبرتر باشد، لاابالی‌گری اداره مرکزی به رؤسای مالیه ولایات و از آن‌ها به تحصیل‌داران بلوکات و از آن‌ها به بعضی تحصیل‌داران هم سرایت کرده و خدا داناست که چه قدر از اصل مالیات در این مدت لاوصول مانده یا وصول شده و تحصیل‌داران مالیه به‌عنوان لاوصول به جیب زده بودند. در همین دوره بود که تحصیل‌داران ماهی ۲۵ تومانی، در ظرف دو سه ساله، دارای چهل پنجاه هزار تومان سرمایه شده بودند (مستوفی ۱۳۶۲: ۴۷۹-۴۸۰).

یکی از نکات قابل تأملی که باید بدان اشاره کرد این است که غلبه منفعت‌طلبی شخصی در دوره قاجار نه تنها در موقعیت‌های تعارض منافع که دولت‌های استعماری در جهت نیل به اهدافشان برای کارگزاران دولت ایران ایجاد می‌کردند بعضاً آن‌ها را (در همه سطوح قدرت) به سمت هم‌دستی با استعمار سوق می‌داده، بلکه یکی از موانع اصلی اصلاح سیاسی - اداری کشور نیز بوده است، چراکه این اصلاحات می‌توانسته فرصت مغتنم پی‌جویی منافع شخصی را برای دولتیان از بین ببرد.

به گفته آبراهامیان: «میرزا حسن خان وثوق‌الدوله، نخست‌وزیر، که در تهیه پیش‌نویس موافقت‌نامه ایران - انگلستان (قرارداد ۱۹۱۹) همکاری کرده بود، احتمالاً برای پیش‌بردن موضوع موافقت‌نامه در مجلس، که تصویب همه قراردادهای خارجی در آن الزامی بود، ۱۶۰ هزار پوند دریافت کرد» (آبراهامیان ۱۳۸۹: ۱۱۹). همان‌طور که فرمانفرما نیز به‌عنوان یکی از سه امضاکننده این قرارداد ۱۶۰ هزار پوند مساعده گرفته بود (همان: ۱۴۸). درباره کارخانه توپ‌ریزی ایران در اصفهان^۲ نیز راتین (به تأیید آنچه سعید نفیسی در این باره آورده) به سندی که در بایگانی حکومت هند وجود دارد و توطئه و خراب‌کاری در این کارخانه در آن تاریخ را ثابت می‌کند اشاره دارد. این گزارش را داوید ویلسن، یکی از مأموران انگلیسی مقیم اصفهان، که جاسوس و خبرچین شرکت هند شرقی بوده، در ۲۱ جون ۱۸۰۸، از اصفهان به بمبئی فرستاده است:

مفتخرم به اطلاع برسانم که عبدالله‌خان، نایب‌الحکومه اصفهان، سعی فراوان داشت تا از کار فابویه جلوگیری نماید و حتی به ترغیب او چند تن از کارگران خدمت وی را ترک گفتند و با دست‌مزدهایی که شخصاً به آن‌ها پرداخته موفق شدند اشیایی را که هفته‌ها برای ساختن آن‌ها زحمت کشیده بودند خراب کنند. نایب‌الحکومه سعی داشت فابویه را از استفاده از کوره‌هایی که تجار انگلیس قبلاً ساخته بودند منع کند، ولی او با کمک دو نفر از توپ‌چیان و احمدخان، که زیردست اصلا‌ن‌خان، رئیس توپ‌خانه، کار می‌کرد، کوره‌ها را

متصرف شد. به موجب دستوری که قبلاً دریافت کرده بودم، مبلغی به‌عنوان مقرری به اصلان‌خان دادم و موفق شدم او را با خود هم‌راه کنم^۳ (رائین ۱۳۷۳: ۲۰۶-۲۰۷).

درباره این که منفعت‌طلبی شخصی یکی از موانع اصلی اصلاح سیاسی - اداری در زمان قاجار بوده نیز محققان و مورخان گواهی‌های متعددی آورده‌اند. از جمله محیط طباطبایی^۴ یکی از دلایل عدم وجود اقدامات اصلاحی برای بهبود اوضاع کشور از جانب حکومتیان را ترجیح و پی‌گیری منافع شخصی از جانب آنان می‌داند. او در مجموعه آثار میرزاملکم‌خان آورده است:

ناصرالدین‌شاه به‌واسطه تأثری که از قضیه هرات و تسلیم به عهدنامه پاریس داشت برای یک مدت محدودی به قبول هر اندرز و راه‌نمایی که در اصلاح اوضاع مؤثر می‌انگاشت حاضر بود و چون مطالب کتابچه غیبی^۵ طوری ترتیب یافته بود که به‌هیچ‌وجه از رعایت آن‌ها در اقتدار مطلق سلطنت احتمال فتور و تنزل نمی‌رفت، شخصاً درصدد اجرا و آزمایش آن اصول برآمد، ولی وزرای کهن‌سال و رجال درباری، که منافع و مصالح شخصی ایشان و خانواده‌هایشان همواره در ادامه این اوضاع و احوال بود، به هر وسیله‌ای می‌توانستند با نامه‌پراکنی و واسطه‌پردازی شاه را از اجرای این تصمیم خیر بازداشتند (طباطبایی ۱۳۶۳: و).

میرزاملکم‌خان در رفیق و وزیر، که مکالماتی خیالی^۶ بین وزیر و رفیق است و در واقع تحلیل‌گونه‌ای انتقادی از دوره قاجار دارد، از زبان وزیر چنین می‌گوید:

معلوم است شما ماها را دیوانه می‌دانید، ما چرا قانون مجری بداریم؟ الآن من سالی پنجاه‌هزار تومان مداخل دارم و هرچه دلم می‌خواهد می‌کنم، این وسعت کار چه عیب دارد که حالا بروم از برای خودم صد قسم مانع و مدعی بتراشم. من این قدر هم بی‌شعور نیستم که حرکات خود را تابع فلان مجلس بسازم (همان: ۵۴-۵۵).

هم‌چنین، ناظم‌الاسلام کرمانی در شرح جلسه‌ای، که عین‌الدوله، صدراعظم مظفرالدین‌شاه، در اوایل ربیع‌الاول ۱۳۲۴ (۱۹۰۶) در باغ‌شاه برای مشورت با رجال درباری و وزرای دولتی در مورد اجرا یا عدم اجرای دست‌خط شاه در خصوص تأسیس عدالت‌خانه تشکیل داده بود، نوشت که احتشام‌السلطنه صلاح دولت را بر اجرای دست‌خط می‌دانست. درمقابل، وزیر دربار (امیربهدار) گفت: خیر چنین نیست و صلاح دولت بر عدم اجرای دست‌خط است؛ چه اگر عدالت‌خانه برپا شود، آن‌وقت پسر پادشاه با بقال مساوی خواهد بود و نیز دیگر هیچ حاکمی نمی‌تواند دخلی بکند و راه دخل امنای دولت مسدود خواهد شد (نجم‌آبادی ۱۹۹۵: ۱۳۴).

نکته دیگری که درباره غلبه منفعت‌طلبی شخصی در دوره قاجار قابل اشاره است بی‌توجهی دولت‌مردان به وضعیت کشور و مردم و هم‌چنین فشارهایی است که مردم از بابت این منفعت‌طلبی‌ها (اشکال مختلف فساد سیاسی) متحمل شده‌اند. به‌گفته محلاتی:

عادت‌واره «منفعت‌طلبی شخصی» در ... (فاطمه زندی و دیگران) ۹۵

وقتی به علی‌اصغرخان امین‌السلطان (صدراعظم مظفرالدین‌شاه) درمورد بحران مالی کشور، گسترش بیش از اندازه ظلم در جامعه هشدار داده شد، در پاسخ عنوان نمود که خودش به اندازه‌ای گرفتار حفظ موقعیتش است که فرصت رسیدگی به آن معضلات را ندارد (محلّاتی ۱۳۴۶: ۴۹).

بسیاری به هزینه‌های گزافی که مردم از این بابت پرداخته‌اند اشاره کرده‌اند: رباب حسینی (۱۳۷۱) براساس اسناد دوره قاجاریه (که از اداره کل وزارت دارایی به سازمان اسناد ملی ایران انتقال یافته است) نشان داده است که یکی از عوامل^۷ مؤثر در قحطی عمومی سال ۱۲۸۷-۱۲۸۸ ق (۱۲۴۹-۱۲۵۰ ش) احتکار و قبضه کردن بازار به وسیله بعضی از مقام‌های دولتی، عوامل متنفذ، و مالکان بزرگ و سودجو بوده است که از هر فرصتی برای پُر کردن جیب خود استفاده و در ظاهر با احتکار مبارزه می‌کردند. هم‌چنین، نجم‌آبادی به نقل از مجدالاسلام کرمانی می‌آورد که:

این‌که قصه دخترفروشی در قوچان شهرت دارد مبنی بر این قاعده است که چون قوچان به حدود ترکمانان وصل است و به خاک روسیه متصل و مالیات آن‌جاها را از اشخاص می‌گیرند و نه از عایدات املاک، فلان بیچاره که از عهده پرداختن مالیات و تعارف جریمه بر نمی‌آید ناچار است دختر خود را به مبلغی بفروشد تا مالیات دیوان را بپردازد (نجم‌آبادی ۱۹۹۵).

بعضی از مأموران مالیات خود خریدار دختران رعیت شدند؛ هر دختر را به جای دوازده من گندم حساب می‌کردند و از پانزده تا چهل تومان به ترکمان‌ها می‌فروختند. اینان از دو سو جیب خود را پُر می‌کردند: یکی سهم خود از مالیاتی که اخذ می‌کردند و دیگر نفعی که از فروش دختران به ترکمانان مرزی می‌بردند (همان: ۲۰). در این زمان حاکم بجنورد نیز دست به همین جنایت زد و دختران روستایی را در مقابل مالیات به ترکمن‌ها فروخت (حکیمی ۱۳۶۵: ۲۷۵).

۲.۶ پهلوی اول (تداوم منفعت‌طلبی شخصی در دولتی فقیر و در حال مدرن‌شدن باوجود سخت‌گیری شدید رضاشاه در این مورد نسبت به دیگران)

در زمان رضاشاه، ایران هنوز فقیر و دولت در حال بازسازی شدن مطابق الگوهای اروپایی بود. این هر دو عامل باعث محدود شدن فساد عمومی در مقایسه با دوره‌های بعدی می‌گردید. نوسازی (مدرنیزاسیون) دولت مایه برطرف شدن ظاهری برخی شیوه‌های فساد رسمی، که تا انقلاب مشروطه آشکارا اعمال می‌شد، گردید. برخوردار خود رضاشاه با فساد

رسمی، دست‌کم در مقایسه با برخورد پسرش با این موضوع، منحصر به فرد بود. او، هر چند خودش با دست‌اندازی نظام‌مند به اموال عمومی و خصوصی ثروت فراوانی گرد آورد، با فساد رسمی سخت مخالف بود. با وجود این، در زمان وی فساد رسمی چشم‌گیری وجود داشت، تا آن‌جاکه بسیاری از مقام‌های دولتی و سیاست‌مداران درگیر اختلاس و خرید و فروش مشاغل دولتی بودند؛ این فساد تا سطوح پایین سلسله‌مراتب اداری و نظامی رخنه کرده بود (کاتوزیان ۱۳۸۸: ۲۴۶).

بر این اساس، بحث از منفعت‌طلبی شخصی در دوره پهلوی اول از جهاتی متفاوت با دوره‌های پیشین است: اولاً، از این جهت که در دولتی نوگرا، که مناسباتی خارج از مناسبات سنتی دارد، تداوم یافته است؛ ثانیاً، از این جهت که شاه سخت‌گیر در این زمینه خود سرآمد بروز این رفتار بوده است؛ ثالثاً، از این جهت که با وجود شرایط اشاره‌شده، خصوصاً سخت‌گیری‌های شخص شاه به سایرین، که در دولت‌های پیشین به این شکل نمود نداشته، هم‌چنان منفعت‌طلبی شخصی (در قالب انواع مختلف فساد رسمی) در سطوح مختلف تداوم داشته است.

دولت نوگرای پهلوی اول را از جهت نحوه استقرار آن و به واسطه نهادهای ایجادشده توسط این دولت و کارکردهای آن می‌توان چون خط‌فاصلی در فرایند شکل‌گیری و تکوین دولت‌ها در ایران به حساب آورد. برحسب نحوه استقرار، این دولت از این جهت که خاستگاه ایلیاتی ندارد و به قدرت رسیدن آن در امتداد روی دادهایی اتفاق افتاده است که به انقلاب مشروطه در ۱۲۸۵ منجر شده، تفاوت ماهوی با حکومت‌های قبلی دارد. درباره تمایز دولت پهلوی اول با دولت‌های پیشین برحسب نهادهای ایجادشده و کارکردهای آن چند تحلیل متفاوت وجود دارد: تحلیل اول دولت پهلوی اول را از جهت نهادهای ایجادشده و کارکردهای آن دولتی مدرن می‌داند که گسستی از الگوی حکمرانی سنتی پادشاهی ایرانی ایجاد و کارویژه‌هایی مشابه دولت‌های مطلقه اروپایی اجرا کرده است (بشیریه ۱۳۸۰؛ کارشناس ۱۳۸۲). تحلیل دوم دولت پهلوی اول را برحسب بازتولید ویژگی‌های سنتی دولت خودکامه شرقی تعریف می‌کند و برحسب «منطق تداوم» آن را بازسازی دولت سنتی در دوران جدید می‌داند (کاتوزیان ۱۳۷۳: ۱۴۵-۱۷۵؛ کاتوزیان ۱۳۷۹: ۴۱۷-۴۴۷، برگرفته از کاظمی ۱۳۹۷). تحلیل سوم (کاظمی ۱۳۹۷)، بر پایه بینشی ملهم از جامعه‌شناسی تاریخی دولت و نهادگرایی تاریخی، با فراتر رفتن از دو نظر اخیر، تحلیلی از ماهیت دولت پهلوی برحسب ترکیب پیچیده عناصر کهنه و نو در ساختار نهادی این دولت ارائه می‌دهد. این تحلیل تلاش می‌کند تا «منطق تکوین» اولین دولت مدرن ایرانی را برحسب پویایی برآمده از مواجهه مؤلفه‌های نهادی دولت سنتی

ایرانی و ویژگی‌های نهادی دولت مدرن توضیح دهد. این مواجهه به تلفیقی به‌غایت پیچیده و البته یگانه از هم‌جوشی عناصر کهنه و نو منجر شده است که در پیوند با یک‌دیگر ترکیب خلاقانه‌ای را به‌وجود می‌آورند که نه یک‌سره سنتی است نه یک‌سره مدرن^۸. آنچه از این بحث موردنظر است این است که با تصدیق رویکرد سوم و با تأسی به آن نشان دهیم که در دولت پهلوی اول باوجود اقدامات مدرن‌سازی^۹، که به گسست این دولت از الگوی حکمرانی سنتی پیشین منجر شده، اما همچنان منفعت‌طلبی شخصی، به‌عنوان یکی از سویه‌های حکمرانی سنتی در ایران، که پیش‌تر به برخی مصادیق آن در دولت‌های قاجار اشاره شد، در سطوح مختلف قدرت در بین رجال سیاسی و کارگزاران دولتی دیده می‌شود. در واقع، تأکید بر این است که با تداوم رفتاری مواجهیم که اقدامات سخت‌افزاری مدرن‌ساز نه‌تنها مانع از بروز آن در هیچ‌یک از سلسله‌مراتب قدرت نشده، بلکه امکان بروز پُررنگ‌تر و گسترده‌تر آن را نیز فراهم کرده است. فوران در این زمینه اشاراتی دارد. از نظر او، «قدرت جدید دولت بر ثروت رئیس خودکامه نظام نیز تأثیر خود را گذاشت» (فوران ۱۳۸۶: ۳۳۸). به‌عبارتی، افزایش نفوذ قدرت دولت در تمامی سطوح جامعه، به‌واسطه نهادهای مدرن ایجادشده و کارکردهای آن‌ها، امکان بیش‌تری را برای تحقق منفعت‌طلبی شخصی فردی که در رأس هرم قدرت قرار داشت فراهم کرد؛ به‌گونه‌ای که او در پایان سلطنت خویش در ۱۹۴۱ م / ۱۳۲۰ ش یکی از ثروتمندترین افراد ایران بود. بسیاری به این مسئله دربارهٔ رضاشاه اشاره کرده‌اند. به‌گفتهٔ مکی:

رضاشاه، با ضبط و مصادرهٔ اموالی که مالکان آن مشخص نبود، از طریق قانون ثبت اسناد به آن‌ها صورت قانونی می‌داد. یکی از بارزترین نمونه‌های آن پس از انعقاد قرارداد مودت ۱۹۲۱ میان ایران و حکومت جدیدالتأسیس شوروی رخ داد و، به‌موجب لغو این قرارداد، برخی امتیازات دوران روسیه تزاری، طبق شرایط قرارداد بانک استقراضی روس و اموال و مستغلات، که به‌انحای مختلف (به‌دست بانک روسی) افتاده بود، به دولت ایران واگذار شد، اما پس از مدتی در جزء املاک رضاخانی درآمد و به‌نام املاک همایونی در جراید اعلان ثبت آن درج شد. هم‌چنین، تقریباً همهٔ اراضی مرغوب شهرداری تهران را نیز در اختیار خود گرفته و از این طریق در شهرهای دیگر نیز با استفاده از موقعیتش به تصاحب املاک پرداخته است (مکی ۱۳۷۴: ۱۴۹-۱۵۸).

به‌نوشتهٔ سرتیپ درخشانی^{۱۰} نیز رضاشاه با سوءاستفادهٔ گسترده از امکانات و مأموران وزارت کشاورزی و ارتش در ناحیهٔ گرگان به‌نفع ادارهٔ املاک عمل کرده است (درخشانی ۱۳۸۶: ۲۶۲). ارتشبد فردوست نیز در این باره می‌گوید: «اگر می‌خواستید رضاخان خوش‌حال شود، درجه بدهد، مقام بدهد، یا پیش‌نهادی را تصویب کند، بهتر بود قبل از شروع نام چند

ملک را با مشخصات و قیمت آن مطرح می‌کردید و مطمئن بودید که کارتان انجام می‌شود» (فردوست ۱۳۷۴: ۱۱۲). علاوه‌براین، به‌گفته‌ی آوری، «اصلاحات دوران رضاشاه طبقه‌جدیدی از آزمندان ثروت را پدید آورد و افراد این طبقه، به‌بهانه‌ی تأمین رفاه مردم، جیب‌های خود را پُر کردند» (آوری ۱۳۷۱ الف: ج ۲، ۱۲۳). درواقع، به‌گواهی تاریخ، بسیاری از رجال سیاسی و کارگزاران دولتی در سطوح مختلف قدرت، چنان‌چه امکانش را داشتند، منفعت‌طلبانه رفتار کرده‌اند. از جمله بودجه‌ای که برای (عمران) عشایر در نظر گرفته شد مورداختلاس قرار گرفت. زمین‌هایی را که دولت به‌طور رایگان به آنان داده بود، (نیروهای دولتی) با زور به مردم فلاکت‌زده‌ی عشایر فروختند (همان: ۶۲) و یا به‌گفته‌ی آبراهامیان سفیر بریتانیا خاطرنشان کرده است که در اوایل سلطنت رضاشاه مقامات شهرداری (تهران) بی‌رحمانه درحال تخریب خانه‌ها هستند^{۱۱} و برای این کار خسارت اندکی می‌پردازند و از این فرصت برای پُرکردن جیب‌هایشان بهره می‌گیرند (آبراهامیان ۱۳۸۹: ۱۶۸).

۳.۶ پهلوی دوم (تداوم و گسترش منفعت‌طلبی شخصی در شرایط جدید کشور و در فقدان کنترل شدید نظام رضاشاهی)

در دولت پهلوی دوم و

اینک که عمر کنترل شدید نظام رضاشاهی بر زندگی و فعالیت‌های خصوصی به‌سر آمده بود، اکنون که شرایط جدید کشور امکان سودهای زیادی را فراهم می‌ساخت، فرصت بسیار مناسبی برای کسانی به‌وجود آمده بود که توانایی بهره‌برداری از آن را داشتند (آوری ۱۳۷۱ الف: ج ۲، ۲۲۵).

البته

هرچند شاه از قدرت تصمیم‌گیری عظیمی برخوردار بود و در میان نخبگان اقتصادی به‌خاطر ثروت بی‌حساب و موقعیت محوری‌اش ممتاز بود، اما در مفهوم گسترده‌اش خاستگاه عملی رژیم پهلوی شامل ارتش، کابینه، دیوان‌سالاری، و نظام حزبی بود و قدر مسلم این‌که سران این نهادها، به‌عنوان بازیگران عمده‌ی دولتی، از قدرت زیادی برخوردار بودند. دولت دارای ۸۰۰ هزار کارمند و ۴۰۰ هزار نظامی بود؛ یعنی در سال ۱۳۵۷ ش حدود ۱۲ درصد جمعیت از نظر اقتصادی فعال جامعه را در بر می‌گرفت و رده‌های میانی و بالای این دستگاه عریض از این‌که بخشی از دولت هستند سود مالی زیادی می‌بردند و این‌ها تعدادشان چندان کم نبود (فوران ۱۳۹۴: ۴۶۸).

بسیاری از مقام‌های دولتی و سیاست‌مداران درگیر اختلاس و خرید و فروش مشاغل دولتی حتی تا سطوح پایین سلسله‌مراتب اداری و نظامی بودند. رشد اقتصادی در دهه ۱۳۴۰، همراه با سربرآوردن سلطانیسم، اوضاع را وخیم‌تر کرد و درآمدهای سرشار نفتی در دهه ۱۳۵۰ فساد رسمی را به سطحی بی‌سابقه رساند (کاتوزیان ۱۳۷۹). علم در این باره نوشت: «من به یک طبقه فاسد پول‌پرست تعلق دارم و ایران تحت نفوذ و سلطه این گروه شانس ناچیزی برای نجات خود دارد» (علم ۱۳۷۱: ۱۲۲). بر این اساس و به‌گواهی آنچه در تاریخ از دوره پهلوی دوم بازتابی شده است، بحث از منفعت‌طلبی شخصی در این دوره این نکات را یادآور می‌شود که نه تنها این رفتار در دستگاه عریض‌شده دولت تداوم یافته، بلکه فقدان کنترل شدید و شرایط جدید اقتصادی، اداری، و اجتماعی نیز به بروز پُررنگ‌تر این رفتار منجر شده است. درباره تداوم این رفتار و گسترش بروز آن اشارات فراوانی در آثار مورخان و محققان شده است. از جمله به‌گفته آوری: «مشتی چند از مشاوران دکتر مصدق از راه درآمدهای نامشروع دولتی و به‌فروش‌رساندن موجودی انبارهای متعلق به شرکت سابق نفت ایران و انگلیس صاحب پول‌وپله‌ای شده بودند» (آوری ۱۳۷۱ ب: ج ۳، ۱۲۰). هم‌چنین، «در زمانی که موضوع دادن اختیارات بیش‌تر به استان‌ها در میان بود (اشاره به سال‌های بعد از کودتای ۲۸ مرداد دارد)، گزارش‌های ناراحت‌کننده‌ای حاکی از اخاذی ژاندارم‌ها از مردم مناطق دورافتاده کشور می‌رسید؛ میزان فساد و اخاذی ژاندارم‌ها به‌حدی بود که چند ژاندارم به‌وسیله روستاییان به‌قتل رسیدند» (همان: ۶۶). یک مجله وابسته به پنتاگون می‌نویسد: «در سال ۱۳۵۵ میزان واقعی فساد مالی به ارقام حیرت‌آوری رسیده بود ... حتی آمارهای محافظه‌کارانه نیز نشان می‌دهد که از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۵۵ میزان چنین فسادهای مالی و رشوه‌خواری‌ها دست‌کم بیش از یک میلیارد دلار بود» (آبراهامیان ۱۳۹۳: ۵۵۲). به‌گفته آقایان^{۱۲} در بخشی از مصاحبه با حبیب لاجوردی (در ۵ مارس ۱۹۸۶):

دزدی‌های عجیب و غریبی می‌شد (اواخر پهلوی دوم منظور است).

س - در چه کاری؟

ج - در همه کارها. در همه کارها. و این سوءاستفاده‌ها هم به‌دست چند نفر انگشت‌شمار بود؛ یعنی مثلاً به یکی می‌گفتند که اجازه می‌دادند که شما می‌توانید دویست هزار تن برنج وارد کنید. برنج سه تومان وارد می‌شد پنج تومان می‌رفت فروش. دویست هزار تن می‌شود دویست میلیون کیلو. دویست میلیون دو تومان چهارصد میلیون تومان. به یکی دیگر می‌گفتند که شما آهن انحصارت باشد، این‌ها را که شما بهتر از من می‌دانید.

س - چرا این کار را می‌کردند؟ یعنی چه انگیزه‌ای در این کار بود؟

ج - انگیزه نفع شخصی بود (تاریخ شفاهی ایران، ج ۱).

البته، علاوه بر اشاره‌ای که به تداوم و گسترش منفعت‌طلبی شخصی در دوره پهلوی دوم شد، نکات دیگری نیز در این خصوص قابل ذکر است: اولین نکته درباره امکان مقابله با این الگوی رفتاری است. عباس امانت در این باره اشاره گویایی دارد:

دولت نه اشتیاق چندانی برای متوقف کردن فساد داشت نه ابزاری برای متوقف کردن مفاسدی که در آن‌ها پای بسیاری از وزرا و مقامات ارشد و اعضای خاندان سلطنتی وسط بود. در واقع، در جهش اقتصادی دهه ۱۳۵۰، وسوسه یک‌شبه پول‌دار شدن چنان قوی و ضوابط ضدفساد چنان سست بود که نگذاشت هیچ کارزار ضدفسادی ریشه بگیرد (امانت ۱۴۰۰: ۳۰).

نکته دیگر به فریبه‌تر شدن دولت به عنوان مجرای برای امکان تحقق بیش‌تر منفعت‌طلبی شخصی اشاره دارد. از جمله این که گسترش بسیار سریع بانک‌داری و بیمه تاحدی به علت رشد عمومی اقتصاد شهری بود. اما دلیل عمده آن این بود که فعالیت‌های مزبور مجاری بسیار پرسودی برای قشرهای بالای وابستگان بود تا، در واقع، از بذل و بخشش‌های درآمد نفت سهم فراوانی به‌چنگ آورند و از تسهیلات اعتباری بیش‌تری بهره‌مند شوند (کاتوزیان ۱۳۷۲: ۳۴۰). در نهایت این نکته که غلبه منفعت‌طلبی شخصی و در نتیجه فساد سیاسی در این دوره امکان کار را برای برخی از رجال سیاسی، که این رفتار را بر نمی‌تافتند، دشوار و گاهی غیرممکن می‌کرد. از جمله به گفته آبادیان^{۱۳} (در بخشی از مصاحبه با ضیاء صدقی در ۴ ژوئیه ۱۹۸۵): آقای سمیعی^{۱۴}، که برای مدتی مدیرعامل سازمان برنامه بودند، به دلیل این که با مسائل مختلفی مثل مسئله فساد (corruption) و غیره^{۱۵} روبه‌رو بودند، نتوانستند دوام پیدا کنند و استعفا دادند (تاریخ شفاهی ایران، ج ۱).

۷. بحث و تحلیل یافته‌ها

فساد سیاسی به شکل پایدار و فزاینده‌ای در تاریخ معاصر ایران تجربه شده است (گل محمدی ۱۳۹۲) و به همین جهت پرداختن به آن حائز اهمیت است. پژوهش حاضر در مقابل نگاه سیاست‌زده‌ای (در فضای عمومی و علمی ایران)، که فساد سیاسی و منفعت‌طلبی شخصی مستتر در آن را براساس ویژگی‌های فردی اشخاص تبیین می‌کند، براساس نظریه‌ی الیاس لزوم پرداختن به منفعت‌طلبی شخصی به عنوان یک عادت‌واره اجتماعی (social habitus) (الگوی

رفتاری - احساسی) را طرح کرده است. تمرکز بر دولت پهلوی اول است که خط فاصل نمود نوگرایی در ساختار دولت در ایران معاصر است، اما از آن‌جاکه «دولت‌های متأخر از فرماسیون و پیکربندی‌های قبلی سر برمی‌آوردند» (الیاس ۱۳۹۲: ۲۴۴)، جهت تبیین دقیق‌تر رفتار مورد بحث، مصادیق این رفتار را از دولت‌های سلسله قاجار تا پهلوی دوم ردیابی کردیم. به‌گواهی مصادیق آورده‌شده (یافته‌ها)، غلبه منفعت‌طلبی شخصی (یکی از مؤلفه‌های اصلی فساد سیاسی) در دوره قاجار نه تنها برخی دولت‌مردان را به سمت هم‌دستی با استعمار سوق داده و یکی از موانع اصلی اصلاح سیاسی - اداری کشور بوده است، بلکه فشارهای مضاعفی را نیز بر مردم در این دوره تحمیل کرده است. روند بررسی نشان می‌دهد که این رفتار نه تنها در دولت نوگرای پهلوی اول نیز، با وجود تفاوت این دولت به جهت نحوه استقرار و هم‌چنین نهادهای مدرنی که ایجاد کرد، قابل ردیابی است، بلکه در دوره پهلوی دوم، به‌واسطه فقدان کنترل شدید و شرایط جدید اقتصادی، اداری، و اجتماعی، نمود پررنگ‌تری داشته است. تأمل در یافته‌ها مشخص‌کننده نکاتی است که بحث را با طرح آن‌ها پیش می‌بریم: اولین نکته به گستردگی (اشاره به تعدد رفتار دارد) این رفتار در بین بسیاری از رجال سیاسی و کارگزاران دولتی در سطوح مختلف قدرت در دوره‌های زمانی مختلف (دولت‌های مختلف بررسی شده) برمی‌گردد. به عبارتی، واقعیت بروز این رفتار مشترک از اشخاص متعدد، که قاعدتاً ویژگی‌های فردی متفاوت دارند، نشان از این دارد که ویژگی‌های فردی هرچند در چگونگی بروز این رفتار مؤثرند، نمی‌توانند علت اصلی بروز آن باشند. این نکته، در کنار نظریه الیاس، که «پیکربندی» ناظر بر شبکه‌های به‌هم‌پیوسته و متداخلی است که کنش افراد را به یک‌دیگر متصل می‌کند و بر این اساس هم آن‌ها را به انجام کارهایی قادر می‌کند و هم از انجام کارهایی باز می‌دارد (مجدالدین ۱۳۸۳)، اهمیت پرداختن به پیکربندی‌ای را نشان می‌دهد که، فارغ از اشخاص و ویژگی‌های فردی آنان، نه تنها اجازه بروز این رفتار را به اشخاص داده است، بلکه محتمل است که مکانیسم‌های درون آن‌ها را به سمت این رفتار نیز سوق داده باشد. با این استدلال و براساس نظریه الیاس مبنی بر این که انسان‌ها باید به‌عنوان به‌هم‌وابستگی دیده شوند که پیکربندی‌ها یا شبکه‌هایی را با یک‌دیگر تشکیل می‌دهند که روان‌شناسی را به روابط اجتماعی یا عادت را به روابط اجتماعی مرتبط می‌سازند (Krieken 2017)، کنش‌گران در ساختار سیاسی ایران معاصر را باید به‌عنوان به‌هم‌وابستگی دید که در پیکربندی دولت (شبکه‌ای از روابط متقابل که با یک‌دیگر تشکیل داده‌اند) عادت منفعت‌طلبی شخصی را به روابط اجتماعی مرتبط می‌سازند. در واقع، منفعت‌طلبی شخصی یک الگوی رفتاری - احساسی (عادت‌واره) در پیکربندی دولت در ایران

معاصر است که کنش‌گران را به سمت این رفتار سوق می‌دهد. این مباحث نشان می‌دهند که آنچه در واقع به بروز این رفتار از جانب بسیاری رجال سیاسی و کارگزاران دولتی در هر سطحی از سلسله‌مراتب قدرت و با هر نوع تفکری، ولو مدرن، منجر شده است، «الزامات عادت‌واره‌ای»^{۱۶} است که در پیکربندی دولت در دوره مورد بحث جریان داشته است. به‌عنوان نمونه، همان الزامات عادت‌واره‌ای که شخص میرزاملکم خان را، با وجود پیش‌نهادهایی که برای اصلاح امور کشور می‌داد، به سمت منفعت‌طلبی شخصی سوق داده است، فروغی را نیز با وجود تأکیدش بر پای‌بندی به قانون و رضاشاه را نیز با وجود سخت‌گیری‌اش به فساد دولتی به این سمت سوق داده است. در این باره هما ناطق اشاره می‌کند:

ملکم با همکاری یارانش سرانجام بارون ژولیوس دوروینتر^{۱۷} را برای کشیدن راه‌آهن سرتاسری به ایران کشاند و به مدت ۱۶ سال در داخل و خارج در لژهای فراموش‌خانه‌ها با رویت همکاری نزدیک داشت. حال اگر مسئله مالی در میان نبود، باز می‌توانستیم بگوییم که ملکم به‌خاطر تقلید از ترقیات فرنگ و یا به دنبال نظریات اقتصادی و اجتماعی خود در آوردن سرمایه‌داران اروپایی به ایران اصرار ورزید. لیکن، امروز اسناد بایگانی وزارت امور خارجه انگلیس حاکی از این است که این مرد خیراندیش و اصلاح‌طلب در رشوه‌های رویت نیز شریک شد و در امتیاز راه‌آهن هم‌راه معین‌الملک و مشیرالدوله پول‌های کلانی گرفت (ناطق ۲۵۳۷: ۱۸۰).

اعتمادالسلطنه می‌گوید: «از این مبلغی که رویت مطالبه کرده ۵۰۰۰۰ لیره میرزا حسین خان صدر اعظم گرفته، همین قدرها میرزاملکم خان، ۲۰۰۰۰ لیره حاجی محسن خان معین‌الممالک، ۲۰۰۰۰ لیره مشیرالدوله حاضر، مبلغی اقبال‌الملک حاضر، و مبلغی هم مردم دیگر که دست‌اندرکار این عمل بوده‌اند» (اعتمادالسلطنه ۱۳۴۸: ۸۶-۸۷). هم‌چنین، به‌گفته عظیمی: «فروغی خود از پیش‌گامان آموزگاری حقوق اساسی و بنیادهای حقوقی مشروطیت بود و کمابیش هم‌زمان با به‌ثمر رسیدن آن جنبش رساله مهمی به‌نام «حقوق اساسی یا آداب مشروطیت دول» منتشر کرد. اما زیست او نشان داد که به حکمت مقام بیش از مقام حکمت دل بسته بود» (عظیمی ۱۴۰۰: ۱۱۱-۱۱۲). به همین ترتیب، فوران نیز اشاره می‌کند که رضاشاه در ۱۳۰۵ ش / ۱۹۲۶ م، ضمن بیانات پارسایانه‌ای، گفت: «ثروت موجب نارضایتی شدید فکری می‌شود. نمی‌گذارد شخص توجه خود را صرف منافع عمومی کند». اما همین شخص در پایان سلطنت خویش در ۱۳۲۰ ش / ۱۹۴۱ م یکی از ثروتمندترین افراد ایران بود (فوران ۱۳۹۴: ۳۳۸).

دومین نکته‌ای که براساس یافته‌ها مطرح است به تداوم این رفتار در دولت‌های مختلف سلسله قاجار و پهلوی اول و دوم برمی‌گردد. به عبارتی، این واقعیت که منفعت‌طلبی شخصی نه فقط در دولت‌های مختلف سلسله قاجار که (بدون لحاظ کردن مشروطه به‌عنوان جریان نوگرایی که در ساختار دولت‌های قاجار متأخر تغییراتی ایجاد کرد) مناسبات سستی در ساختار سیاسی آن‌ها حاکم است جریان دارد، بلکه در دولت‌های نوگرای پهلوی، که تحولات ساختار سیاسی در آن‌ها نمود چشم‌گیری دارد، نیز تداوم می‌یابد (باتوجه به شرایط هرکدام از دولت‌های پهلوی اول و دوم که در یافته‌ها به آن‌ها اشاره شد)، نشان از این دارد که باوجود تحولات ایجادشده در ساختار دولت شاهد تغییر این عادت‌واره (عدم تداوم آن) نیستیم و این در صورتی است که نظریه‌ی الیاس بر درهم‌تنیدگی سه ساختار، یعنی ساختار شکل‌گیری و تحول دولت، ساختار جامعه، و ساختار شخصیت انسان‌ها اشاره دارد (علیخانی ۱۳۹۵). در واقع، منفعت‌طلبی شخصی رجال سیاسی و کارگزاران دولتی (به‌عنوان نمودی از ساختار شخصیت) در جریان تحول ساختار دولت، که تغییر شرایطی چون سستی/مدرن و فقر/سودهای حاصل از فروش نفت را در پی داشت، نه تنها همواره تداوم داشته است، بلکه در شرایطی که امکانش وجود داشته تشدید نیز شده است (در دوره پهلوی دوم با کاهش کنترل و سخت‌گیری در این زمینه و ورود سودهای ناشی از فروش نفت). این نکته (همراه‌نبودن تغییر در ساختار شخصیت در فرایند تحولات ساختار دولت) با این نظریه‌ی الیاس تبیین می‌شود که گاهی با «کُندسرعتی الگوهای رفتاری - احساسی» (همان) مواجه هستیم. در واقع، گاهی فرایند تغییرات اتفاق افتاده در ساختار دولت (تغییرات نهادی) هم‌پا و هم‌زمان با تغییر ساختار شخصیت (الگوهای رفتاری - احساسی) نیست. بر این اساس، در تاریخ معاصر ایران، هم‌پا و هم‌زمان با تغییرات پُر نمود اتفاق افتاده در ساختار سیاسی - اقتصادی دولت (از پهلوی اول به بعد)^{۱۸} الگوی رفتاری - احساسی منفعت‌طلبی شخصی (در بین رجال سیاسی و کارگزاران دولتی) تغییر نکرده و در نتیجه الزامات عادت‌واره‌ای هم‌چنان پایدارند و در سوق‌دادن رجال سیاسی و کارگزاران دولتی به سمت این رفتار (باز تولید این رفتار) مؤثرند.

۸. نتیجه‌گیری

فساد سیاسی، به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر بر توسعه، در تاریخ معاصر ایران، که به‌واسطه ورود اندیشه نوگرایی از دوره مشروطه و اقدامات مدرن‌ساز دولت‌های پهلوی فرایند نوشتن را طی

کرده است، به‌شکلی پایدار (براساس یافته‌ها) جریان داشته و به همین جهت پرداختن به آن حائز اهمیت است. در این پژوهش با هدف تبیین منفع‌طلبی شخصی (یکی از مؤلفه‌های اصلی فساد سیاسی) در ساختار سیاسی ایران معاصر، با تمرکز بر دولت پهلوی اول، مصادیق این رفتار را در دولت‌های سلسله قاجار و پهلوی بررسی شده است. بررسی مصادیق نشان از گستردگی و تداوم منفع‌طلبی شخصی در ساختار سیاسی دولت‌های بررسی شده دارد و مشابه نتایج پژوهش گل‌محمدی (۱۳۹۲) است که با تحلیل داده‌های موجود در نزدیک به نهصد گزارش و مکاتبه متعلق به عالی‌ترین سطوح سیاسی - اداری دولت در دوره پهلوی به این نتیجه رسید که فساد سیاسی تقریباً در سراسر این دوره و در همه مناطق ایران وجود داشته است. علاوه‌براین، کارگزاران دولتی دخیل در فساد سیاسی دارای جایگاه‌های مختلفی در سلسله‌مراتب نظام سیاسی - اداری بودند. براساس گستردگی (تعدد) این رفتار، نتیجه گرفتیم که این رفتار به‌عنوان یک عادت‌واره (habitus)، که الزامات عادت‌واره‌ای را به‌هم‌راه دارد، در ساختار سیاسی ایران معاصر در جریان است و باید بر این اساس تبیین شود. براساس تداوم آن، خصوصاً در دولت‌های پهلوی که با استراتژی نوگرایی تحولی پُر نمود در مناسبات و فرامسیون دولت ایجاد کردند، با استناد به نظریه الیاس، نتیجه گرفتیم که این رفتار (ساختار شخصیت) هم‌پا و هم‌زمان با تحولات اتفاق‌افتاده در ساختار دولت تغییر نکرده و در نتیجه الزامات عادت‌واره‌ای آن پابرجا بوده است. اهمیت تبیین منفع‌طلبی شخصی از جنبه عادت‌واره‌ای که به درک دقیق‌تر فرایند پیچیده بروز این رفتار در ساختار سیاسی ایران معاصر منجر می‌شود از آن جهت اهمیت دارد که گامی ضروری در جهت دخالت هدف‌مند و صحیح‌تر برای اصلاح این رفتار است، چراکه مطابق نظر الیاس اگرچه تمدن امری «خردمندانه» و امری «عقلانی» نیست، به همان میزان نیز امری «غیرعقلانی» نیست. در واقع، اگرچه این فرایند به‌صورتی کور به‌حرکت درآمده و از طریق پویایی ویژه شبکه پیچیده‌ای از روابط و مناسبات انسانی و از طریق دگرگونی‌های ویژه در چهارچوب‌هایی که انسان‌ها برای زندگی با یک‌دیگر در آن‌ها با هم روبه‌رو می‌شوند به حرکت خود ادامه می‌دهد، این حرف هرگز به‌معنای این نیست که ممکن نباشد چیزی «عقلانی‌تر» یا بهتر در جهت نیازها و اهداف ما از آن به‌دست آوریم، زیرا درست در ارتباط با فرایند تمدن، بازی کور سازوکارهای درهم‌آمیختگی و ادغام خود به‌مرور فضای بازتری را برای دخالت‌های هدف‌مند در شبکه درهم‌آمیختگی‌ها و ملکات و عادت‌واره‌های ذهنی بر مبنای شناخت قانون‌مندی بی‌هدف سازوکارهای درهم‌آمیختگی و ادغام فراهم می‌آورد (الیاس ۱۳۹۵: ۲۹۲-۲۹۳).

پی‌نوشت‌ها

۱. هیرشمن در کتاب *هواهای نفسانی و منافع* درباره فرایندی که جوامع غربی در چند سده طی کردند تا در آن مفهوم نفع از حالت مذموم و مکروه خارج شود و به‌عنوان یک صفت انسانی مورد نیاز جامعه پذیرفته شود و در نتیجه آن امروزه طلب نفع فردی امری پسندیده و ممدوح تلقی شود بحث می‌کند (برگرفته از جواد یگانه و هاشمی ۱۳۸۷).
۲. کارخانه‌ای که در زمان فتحعلی‌شاه قاجار تأسیس شد.
۳. در واقع، ایجاد کارخانه توپ‌ریزی در اصفهان، که به ابتکار ژنرال گاردان و تلاش همه‌جانبه کاپیتان فابویه فرانسوی انجام شد، در آن موقع اهمیت سیاسی و نظامی بسیاری داشت. دولی که نمی‌خواستند ایران نیروی نظامی قابل‌داشته باشد، تلاش فراوانی برای نابودی کارخانه به‌عمل می‌آوردند (رائین ۱۳۷۳: ۲۰۷).
۴. میر سیدمحمد محیط طباطبایی (۱۲۸۰-۱۳۷۱) پژوهش‌گر ادبی، مورخ، منتقد، و ادیب معاصر ایران بود.
۵. میرزا ملک‌خان (۱۲۱۲-۱۲۸۷ ش)، ملقب به ناظم‌الدوله، روشن‌فکر، روزنامه‌نگار، دیپلمات، و سیاست‌مدار دوره قاجار و بنیان‌گذار فراموش‌خانه در ایران، برای راه‌نمایی شاه به اصلاحات دولتی رساله‌ای، که آن را خود *کتابچه غیبی* نامید، نوشت و به پیروی از آنچه در مملکت عثمانی «تنظیمات» خوانده می‌شد اصول و قواعدی را برای اصلاح امور پیش‌نهاد کرد و به‌وسیله میرزا جعفرخان مشیرالدوله به حضور شاه فرستاد و بدون آن‌که از خود نامی یاد کند تقاضای اجرای آن اصول را نمود.
۶. با ظهور اندیشه مشروطه‌خواهی از ژانر و گونه‌های متعددی برای بیان نظرها و انتقادات سیاسی و اجتماعی استفاده شد که یکی از این گونه‌ها «مکالمات خیالی» است. مکالماتی که اشخاص حاضر در آن بنا بر ترس از استبداد و جبر سیاسی زمان خیالی‌اند، اما موضوعات آن حقیقی و حرفی از زبان زمانه خود. در این مکالمات، ساختارهای سیاسی، فرهنگی، و اجتماعی مورد نقد قرار گرفته‌اند و تلاشی برای رسیدن به ایران نوین صورت پذیرفته است.
۷. براساس پژوهش حسینی (۱۳۷۱)، عواملی چون خشک‌سالی‌های متوالی، خروج بی‌رویه گندم از کشور، عدم وجود وسایل ارتباطی و حمل‌ونقل و از بین رفتن حیوانات بارکش، و عدم تصمیم‌گیری‌های مناسب و به‌موقع مقامات مسئول نیز در وقوع این قحطی دخیل بوده‌اند.
۸. کاظمی (۱۳۹۷) این دولت را به تاسی از افرادی چون ساموئل آیزنشتات و خوان لینز «نئوپاتریمونالیستی» می‌خواند. دولت نئوپاتریمونال ترکیب ویژه‌ای است که هم ماهیتاً متفاوت از دولت پاتریمونال سستی است هم ماهیتاً متفاوت از دولت مدرن.
۹. اقداماتی چون به‌کارگیری روشن‌فکران حامی دولت به‌عنوان طراحان و مجریان برنامه‌نوسازی، سرکوب نیروهای ایلپاتی و از میان بردن قدرت‌های محلی (نقیب‌زاده ۱۳۷۹؛ کرونین ۲۰۰۷: ۷۲-۴۰)، سکولارکردن ساخت قدرت و سرکوب نهادهای دینی (عظیمی ۲۰۰۸)، برقراری بوروکراسی سراسری، ایجاد ارتش مدرن سراسری و استقرار نظام وظیفه، ایجاد نظام قضایی جدید و گذار از پراکندگی سیستم قضایی سستی،

- ایجاد وحدت پولی و مالی، شکل دادن به سیستم‌های آمارگیری و ثبت و اسناد، به‌وجود آوردن سیستم کنترل و سازمان‌دهی سراسری مبتنی بر اطلاعات، ایجاد نظام آموزشی جدید، ترویج ملی‌گرایی و اقدام در جهت ملت‌سازی (آبراهامیان ۱۳۸۹: ۱۶۹-۱۸۵؛ باربر ۱۳۶۳: ۹۲-۹۶، ۱۷۶-۱۷۷، برگرفته از کاظمی ۱۳۹۷).
۱۰. مدتی در ناحیه گرگان و در املاک سلطنتی مأمور به خدمت بوده است.
۱۱. برای ساخت‌وسازهای شهری.
۱۲. فلیکس آقایان: نماینده ارمنه شمال در مجالس ۱۹، ۲۰، ۲۱، سناتور دوره‌های ۵ و ۶ از تهران، و بازرگان و رئیس فدراسیون اسکی.
۱۳. بهمن آبادیان: عضو گروه برنامه‌ریزی سازمان برنامه (۱۹۵۷)، رئیس اداره بررسی‌های اقتصادی بانک مرکزی (۱۹۶۴)، و معاون سازمان برنامه (۱۹۶۹).
۱۴. محمدمهدی سمیعی (۱۲۹۷-۱۳۸۹) یکی از مدیران بانکی و برنامه‌ریزی ایران و یکی از فن‌سالاران دوران پادشاهی محمدرضا پهلوی بود. وی سال‌ها رئیس بانک توسعه صنعتی و معدنی، رئیس بانک مرکزی، رئیس سازمان برنامه، و سرانجام رئیس صندوق توسعه کشاورزی بود و در هریک از این سمت‌ها تصمیم‌هایی گرفت و در تصمیمات تعیین‌کننده برای تأمین زیرساخت‌های کشور نقش داشت. این واقعیت را که بانک مرکزی ایران مؤسسه‌ای عاری از فساد، نسبتاً مستقل، و به‌نحو غربی کارآمد بود به مدیریت او منتسب کرده‌اند.
۱۵. آبادیان اشاره می‌کند که تردیدی نیست امضای برخی طرح‌ها و برنامه‌ها مثل برنامه‌های کشت و صنعت هم تاندازه‌ای آقای سمیعی را تحت فشار قرار داد (تاریخ شفاهی ایران، ج ۱، آبادیان: ۱۰).
۱۶. این اصطلاح از علیخانی (۱۳۹۵) اقتباس شده است.
۱۷. سرمایه‌دار یهودی مقیم انگلیس.
۱۸. البته به‌معنای دقیق‌تر این تغییرات از اواخر دوره قاجار شکل گرفتند، اما پژوهش حاضر تمرکز را بر دولت نوگرایی پهلوی اول، که خط‌فاصل نمود این تغییرات در ساختار دولت است، قرار داده است.

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹)، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۳)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل‌محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران: نی.
- آوری، پیترو (۱۳۷۱ الف)، *تاریخ معاصر ایران (از تأسیس سلسله پهلوی تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲)*، ج ۲، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: مؤسسه انتشارات عطایی.
- آوری، پیترو (۱۳۷۱ ب)، *تاریخ معاصر ایران (از کودتای ۲۸ مرداد تا اصلاحات ارضی)*، ج ۳، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، تهران: مؤسسه انتشارات عطایی.

عادت‌واره «منفعت‌طلبی شخصی» در ... (فاطمه زندی و دیگران) ۱۰۷

اسکاچپول، تدا (۱۳۸۸)، *بینش و روش در جامعه‌شناسی تاریخی*، ترجمه هاشم آقاجری، تهران: مرکز. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۴۵)، *روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه*، به‌کوشش ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.

اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۴۸)، *خلسه مشهور به خواب‌نامه*، به‌کوشش محمود کتیرایی، تهران: چاپ‌خانه میهن.

افشار، زین‌العابدین (۱۳۹۹)، *بررسی جامعه‌شناختی علل ناکارآمدی سیاست‌ها و برنامه‌های ضدفساد در ایران بعد از انقلاب*، به‌سفارش مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری، تهران: کتاب‌راه‌برد.

امانت، عباس (۱۴۰۰)، *تاریخ ایران مدرن*، بخش پنجم، ترجمه م. حافظ، caffeine bookly.com. انواری، ابراهیم و دیگران (۱۳۹۵)، «آیا تعامل میان فساد و آزادسازی مالی بر رشد اقتصادی تأثیرگذار است؟ شواهدی از کشورهای صادرکننده نفت (OPEC)»، *نشریه پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ش ۲۴، ۱۱۵-۱۲۸.

ایزدی، علی محمد (۱۳۸۲)، *چرا عقب مانده‌ایم؟ جامعه‌شناسی مردم ایران*، تهران: علم. ایوانف، ولادیمیر الکسی ویچ (۱۳۹۲)، *فارسی در گویش بیرجند*، ترجمه محمود رفیعی، تهران: هیرمند. بازرگان، مهدی (۱۳۵۷)، *سازگاری ایرانی*، تهران: هوستون، دفتر پخش کتاب.

برهانی، مینا (۱۳۹۱)، *بررسی علل تقدم نفع فردی بر جمعی در موقعیت‌های دوراهی اجتماعی (با تأکید خاص بر پدیده استفاده از انرژی الکتریکی به‌صورت رایگان و غیرمجاز در شهر کرمان)*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته علوم اجتماعی گرایش پژوهش‌گری، دانشگاه مازندران، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی.

بلیکی، نورمن (۱۳۸۷)، *طراحی پژوهش‌های اجتماعی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران: نی. بوردیو، پیر (۱۳۸۱)، «کنش‌های ورزشی و کنش‌های اجتماعی»، ترجمه محمدرضا فرزاد، فصل‌نامه *ارغنون*، ش ۲۰، ۲۲۷-۲۴۶.

جمال‌زاده، محمدعلی (۱۳۴۵)، *خلقیات ما ایرانیان*، تهران: کتاب‌فروشی فروغی. جمالی اسکویی، سیدجمال، احمد بخشایشی اردستانی، و میرقاسم بنی‌هاشمی (۱۳۹۹)، «اقتصاد سیاسی فساد در جمهوری اسلامی ایران»، فصل‌نامه *مجلس و راه‌برد*، س ۲۷، ش ۱۰۱، ۳۳-۵۸. حسینی، رباب (۱۳۷۱)، «قحطی و گرانی در سال ۱۲۸۷ و ۱۲۸۸ قمری»، *مجله گنجینه اسناد*، ش ۷ و ۸، ۴۷-۶۳.

حکیمی، محمود (۱۳۶۵)، *داستان‌هایی از عصر ناصرالدین‌شاه*، تهران: قلم. خدیوی، غلامرضا (۱۳۹۱)، «عاملیت و ساختار از منظر جامعه‌شناسی فرایندی نوربرت الیاس»، *نشریه مطالعات جامعه‌شناختی ایران*، دوره ۲، ش ۶، ۱۳۵-۱۵۱.

۱۰۸ جامعه‌پژوهی فرهنگی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲

داداشی، علیرضا (۱۳۹۰)، «مبارزه با فساد اداری در ایران: اقدامات انجام‌شده و چند راه‌کار پیش‌نهادی»، نشریه راه‌برد توسعه، ش ۲۷، ۲۰۸-۲۲۰.

درخشانی، علی‌اکبر (۱۳۸۶)، متن کامل خاطرات سرتیپ علی‌اکبر درخشانی، به‌کوشش شیدان درخشانی، مجموعه تاریخ شفاهی ایران دانشگاه هاروارد، تهران: صفحه سفید.

راسل، برتراند (۱۳۸۷)، جهانی که من می‌شناسم، ترجمه روح‌الله عباسی، تهران: امیرکبیر.

رائین، اسماعیل (۱۳۷۳)، حقوق‌بگیران انگلیس در ایران، تهران: چاپ‌خانه علمی.

رجب‌زاده، هاشم (۱۳۷۶)، «وصف خلیقات ایرانیان در سفرنامه‌های ژاپنیان»، نامه فرهنگستان، ش ۹، ۱۶۲-۱۷۱.

رضاقلی، علی (۱۳۷۷)، جامعه‌شناسی نخبه‌کشی؛ قائم‌مقام، امیرکبیر، و مصداق: تحلیل جامعه‌شناختی برخی از ریشه‌های تاریخی استبداد و عقب‌ماندگی در ایران، تهران: نی.

ریگین، چارلز (۱۳۸۸)، روش تطبیقی فراسوی راه‌برد کمی و کیفی، ترجمه محمد فاضلی، تهران: آگاه.

ساعی، علی (۱۳۸۶)، روش تحقیق در علوم اجتماعی (با ره‌یافت عقلانیت انتقادی)، تهران: سمت.

ساعی، علی (۱۳۹۰)، «منطق تحلیل تطبیقی تاریخی با رویکرد تحلیل بولی»، نشریه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبائی، ش ۵۴، ۱۲۷-۱۶۴.

سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۶)، فرهنگ سیاسی ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

سلمانی، فاطمه (۱۳۹۹)، بررسی علل ترجیح منافع فردی بر جمعی در بین شهروندان تهرانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش علوم اجتماعی، دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.

سمیعی اصفهانی، علیرضا، محسن شفیعی سیف‌آبادی، و حسن یعقوب‌نیا (۱۳۹۷)، «فرهنگ سیاسی و تأثیر آن بر رفتار نخبگان و توسعه سیاسی در دوره پهلوی دوم»، فصل‌نامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران، س ۱، ش ۱، ۱۰۵-۱۲۹.

سیاح، محمدعلی (۱۳۴۶)، خاطرات حاج‌سیاح یا دوره خوف و وحشت، به‌کوشش حمید سیاح، تصحیح سیف‌الله گلکار، تهران: امیرکبیر.

شمسی، فرهاد (۱۳۹۷)، بررسی زمینه‌های اجتماعی‌گرایش به‌سوی منفعت‌طلبی فردی در بین شهروندان شهر تبریز در سال ۱۳۹۷، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته جامعه‌شناسی، دانشگاه تبریز، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی.

عباس‌زاده مرزبالی، مجید (۱۳۹۶)، «شکل‌گیری دولت رانتینر و تأثیر آن در فروپاشی رژیم پهلوی دوم»، نشریه راه‌برد توسعه، ش ۵۲، ۴۶-۸۳.

عظیمی، فخرالدین (۱۴۰۰)، هویت ایران، تهران: آگاه.

علم، امیر اسدالله (۱۳۷۱)، گفت‌وگوهای من با شاه، گروه مترجمان، تهران: طرح نو.

عادت‌واره «منفعت‌طلبی شخصی» در ... (فاطمه زندی و دیگران) ۱۰۹

علیخانی، بهروز (۱۳۹۵)، «نگاهی به زمینه‌های اجتماعی - روانی شکست حکومت مشروطه و به‌قدرت‌رسیدن رضاخان در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۱۶، ش ۱ و ۲، ۳۱-۵۴.
علیزاده بیرجندی، زهرا و اکرم ناصری (۱۳۹۹)، «بازروایت تاریخ فرهنگی - اجتماعی دوره قاجار بر مبنای اشعار عامیانه آن دوره»، *فصل‌نامه علمی تاریخ‌نامه ایران بعد از اسلام*، س ۱۱، ش ۲۴، ۱۴۵-۱۶۹.

فاضلی، حبیب‌اله و هادی رجیبی (۱۴۰۱)، «نهاد حامی‌پروری و سقوط پهلوی دوم در چهارچوب رویکرد نهادگرایی جدید»، *فصل‌نامه دولت پژوهش*، س ۸، ش ۲۹، ۸۸-۱۲۰.
فراست‌خواه، مقصود (۱۳۹۴)، *ما ایرانیان؛ زمینه‌کاوی تاریخی و اجتماعی خلیفات ایرانی*، تهران: نی.
فرجی، مهدی (۱۳۹۵)، *نوربیت الیاس و تحلیل تمدنی*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات.
فردوست، حسین (۱۳۷۴)، *ظهور و سقوط سلطنت پهلوی*، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های سیاسی.

فروند، ژولین (۱۳۶۸)، *جامعه‌شناسی ماکس وبر*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: دایزن.
فوران، جان (۱۳۹۴)، *مقاومت شکننده (تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی)*، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
قادری، طاهره و زهرا القونه (۱۳۹۶)، «بررسی فردگرایی خودخواهانه و عوامل مرتبط با آن در بین دانشجویان دانشگاه شیراز»، *فصل‌نامه علوم اجتماعی*، س ۲۶، ش ۷۹، ۱-۳۱.
قاضی‌مرادی، حسن (۱۳۸۷)، *در پیرامون خودمداری ایرانیان (پژوهشی در روان‌شناسی اجتماعی مردم ایران)*، تهران: اختران.

کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۲)، *اقتصاد سیاسی ایران (از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی)*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز.
کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۷۹)، «رژیم‌های سلطانی: مورد رژیم پهلوی در ایران»، ترجمه امیرمحمد حاجی‌یوسفی و محمدسعید قائنی‌نجفی، *مجله اطلاعات سیاسی - اقتصادی*، ش ۱۵۳ و ۱۵۴.

کاتوزیان، محمدعلی همایون (۱۳۸۸)، *تضاد دولت و ملت (نظریه تاریخ و سیاست در ایران)*، ترجمه علیرضا طیب، تهران: نی.

گرافلند، یوهان (۱۳۹۲)، «نفع شخصی»، ترجمه محمدتقی جان‌محمدی، نشریه الکترونیکی جستارهای مبین، س ۱، ش ۶، ۱-۱۱.

گل‌محمدی، احمد (۱۳۹۲)، «آسیب‌شناسی دولت در ایران در دوره پهلوی: فساد سیاسی به روایت اسناد»، *پژوهش‌نامه علوم سیاسی*، س ۸، ش ۲، ۴۹-۷۸.

لاجوردی، حبیب (۱۹۸۵-۱۹۸۶)، *پروژه تاریخ شفاهی ایران*، ج ۱، دانشگاه هاروارد.

۱۱۰ جامعه پژوهی فرهنگ، سال ۱۴، شماره ۱، بهار ۱۴۰۲

مجدالدین، اکبر (۱۳۸۳)، «نوربرت الیاس بنیان‌گذار جامعه‌شناسی فرایند»، مجلهٔ شناخت، ش ۴۱ و ۴۲، ۱۳۱-۱۴۸.

محلای، محمدعلی (۱۳۴۶)، *خاطرات حاج سیاح*، به‌کوشش حمید سیاح، تهران: ابن‌سینا.

محیط طباطبایی، محمد (۱۳۶۳)، *مجموعه آثار میرزا ملکم‌خان*، تهران: علمی.

مراغه‌ای، زین‌العابدین (۱۳۸۴)، *سیاحت‌نامه ابراهیم‌بیگ*، ج ۱، تهران: آگاه.

مرتب، یحیی و دیگران (۱۳۹۹)، *تعارض منافع در بخش عمومی*، تهران: شفافیت و پیشرفت.

مستوفی، عبدالله (۱۳۶۲)، *شرح زندگانی من (تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه)*، ج ۳، تهران: زوار.

معیدفر، سعید و حسین احمدی (۱۳۸۹)، «فساد سیاسی و ثبات سیاسی»، *نشریه جامعه‌شناسی ایران*،

دوره ۱۱، ش ۴، ۵۶-۸۱

مکی، حسین (۱۳۷۴)، *تاریخ بیست‌ساله*، ج ۶، تهران: علمی.

ناطق، هما (۲۵۳۷)، *از ماست که بر ماست*، تهران: آگاه.

نجم‌آبادی، افسانه (۱۹۹۵)، *حکایت دختران قوچان (از یادرفته‌های انقلاب مشروطه)*، سوئد: باران.

نراقی، حسن (۱۳۸۰)، *جامعه‌شناسی خودمانی؛ چرا درمانده‌ایم*، تهران: اختران.

همیلتون، گری جی و دیگران (۱۳۸۷)، *تاریخ‌نگاری و جامعه‌شناسی تاریخی*، ترجمه هاشم آقاجری،

تهران: کویر.

هنیش، ناتالی (۱۳۸۹)، *جامعه‌شناسی نوربرت الیاس*، ترجمه عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: نی.

هیوز، استوارت (۱۳۶۹)، *آگاهی و جامعه*، ترجمه عزت‌الله فولادوند، تهران: آموزش انقلاب اسلامی.

الیاس، نوربرت (۱۳۹۲)، *چیستی جامعه‌شناسی*، ترجمه غلامرضا خدیوی، تهران: جامعه‌شناسان.

الیاس، نوربرت (۱۳۹۵)، *در باب فرایند تمدن (بررسی‌هایی در تکوین جامعه‌شناسی و روان‌شناختی*

آن)، ترجمه غلامرضا خدیوی، تهران: جامعه‌شناسان.

Barbalet, J. (2012), "Self-Interest and the Theory of Action", *The British Journal of Sociology*, vol. 63, no. 3, 412-429.

Bolton, G. and A. Ockenfels (2000), "ERC: A Theory of Equity, Reciprocity, and Competition", *American Economic Review*, vol. 90, no. 1, 166-193.

Connolly, J. and P. Dolan (2012), "Re-theorizing the 'Structure-Agency' Relationship: Figurational Theory, Organizational Change and the Gaelic Athletic Association", *Organization*, vol. 20, no. 4, 491-511.

Cropanzano, R., B. Goldman, and R. Folger (2005), "Self-Interest: Defining and Understanding a Human Motive", *Journal of Organizational Behavior*, vol. 26, no. 8, 985-991.

De Vaal, A. and W. Ebben (2011), "Institutions & The Relation between Corruption & Economic Growth", *Review of Development Economics*, vol. 15, no. 1, 108-123.

- Ehrlich, I. and F. T. Lui (1999), "Bureaucratic Corruption & Endogenous Economic Growth", *Journal of Political Economy*, vol. 107, no. 6, 270-293.
- Fehr, E. and S. Gächter (2002), "Altruistic Punishment in Humans", *Nature*, vol. 415, 137-140.
- Glaeser, E. L. and R. E. Saks (2006), "Corruption in America", *Journal of Public Economics*, vol. 90, no. 6-7, 1053-1072.
- Glanville, L. (2016), "Self-Interest and the Distant Vulnerable", *Ethics & International Affairs*, vol. 30, no. 3, 335-353.
- Kahneman, D., J. L. Knetsch, and R. H. Thaler (1986), "Fairness and the Assumptions of Economics", *Journal of Business*, vol. 59, 285-300.
- Krieken, R. V. (2017), "Norbert Elias and Figurational Sociology", in: *The Wiley Blackwell Encyclopedia of Social Theory*, Bryan S. Turner (ed.).
- Krieken, R. V. (2019), *Norbert Elias and Organizational Analysis: Towards Process-Figurational Theory*, London: Routledge.
- Mastrantonio, M. (2021), "The Question of Time for Norbert Elias: Challenges of an Interdisciplinary Concept and Approach Towards Time", *Exchanges: The Interdisciplinary Research Journal*, vol. 9, no. 1, 67-76.
- Mauro, P. (1995), "Corruption & Growth", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 110, no. 3, 681-712.
- Mauro, P. (2002), "The Persistence of Corruption & Slow Economic Growth", *IMF Working Papers*, no. 213.
- Mo, P. H. (2001), "Corruption & Economic Growth", *Journal of Comparative Economics*, vol. 29, no. 1, 66-79.
- Quintaneiro, T. (2006), "The Concept of Figuration or Configuration in Norbert Elias Sociological Theory", *Teoria & Sociedade*, vol. 2, Selected Edition, 0-0, ISSN 1518-4471.
- Simons, R. (2019), *Self-Interest: The Economist's Straitjacket*, Harvard Business School.
- Stevenson, A. and Ch. A. Lindberg (2010), *New Oxford Dictionary*, Oxford University Press.
- Webster, M. (2016), *Merriam-Webster Dictionary*, Merriam-Webster, Inc.

